

57113
H-13

САНОАТ СТАТИСТИКАСИ

8

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

САНОАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Ҳ. НАБИЕВ

САНОАТ СТАТИСТИКАСИ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлираро илмий-услубий бирлашмалар фаолия-
тини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртлирининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

H.NABIEV

INDUSTRIAL STATISTICS

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

Набиев Х. Саноат статистикаси - (ўқув қўлланма) - Т.: ТДИУ, 2004 – 96 бст.

Ўқув қўлланма «Статистика» фанининг муҳим тармоғи – «Саноат статистикаси» масалаларига бағишланган. Унда саноат статистикасининг предмети, усуллари ва вазифалари, саноатнинг ўзига хос технологик хусусиятлари баён этилган, шу тармоқ маҳсулотн статистикаси ўргатилган.

Маълумки, саноатда ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун 4 омил қатнашиши шарт: ишчи кучи, асосий капитал, айланма капитал ва тадбиркорлик. Қўлланмада шу омилларни статистик ўрганиш усуллари, кўрсаткичлар тизими, уларнинг методологияси батафсил ёритилган ва таҳлил қилинган, маҳсулот таннархи ва молнявий натижа кўрсаткичларига алоҳида эътибор берилган.

Қўлланма статистика таълими йўналиши бўйича таҳсил олаётган бакалаврлар ва магистрлар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., профессор Холмўминов Ш.Р.

Тақризчилар: и.ф.н., доцент Аюбжонов А.Х.;

и.ф.н., доцент Набихўжаев А.П.;

проф. Ҳамроев М.Я.

Nabiev H. Industrial statistics. (Manual) – T.: TSEU, 2004 – 96 pages.

In this manual the essence , types and tasks of industrial statistics , its technological characteristics are explained, firstly the production statistics of this branch is given.

For organizing production in industry four factors are important: manpower, main capital, circular capital and entrepreneurship. The manual explains statistical studying methods , indicators structure, methodology of the above given important factors. The cost of good and financial results indicators are also explained.

The manual is for the bachelor and masters students majoring in Statistics .

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh. R.

References: candidate of economic science
Ayubjonov A.H.;
candidate of economic science
Nabihojaev A.P.;
prof. Hamraev.M.Y.

КИРИШ

«Саноат статистикаси» «Статистика» фанининг таркибий қисмларидан биридир. Бозор муносабатлари шароитида у саноат тармоғи (фирма, корхона) даражасида воқеа-ҳодисаларнинг миқдор ва сифат жиҳатларини бир-биридан ажратмаган ҳолда ўрганади; ишлаб чиқариш, бошқариш, сотиш, ташқи иқтисодий алоқалари моҳияти асосида фирма кўрсаткичлар тизими методологиясини, уларни жамлаб, тармоқ даражасида кўриб чиқиш, шунингдек, бу кўрсаткичлар орасидаги боғланишларни, улардан иқтисодий статистик таҳлилда фойдаланиш йўлларини ўргатади.

«Саноат статистикаси» ўз йўналишидан келиб чиқиб, назарий, услубий, тарбиявий ва амалий жиҳатдан муайян вазифалар амалга оширилишини кўзда tutади.

Уқув жараёнида талабалар:

- «Саноат статистикаси» фанининг предмети ва усуллари ҳамда «Статистика»нинг бошқа тармоқлар билан алоқадорлиги;

- саноат тармоғи фаолиятини аке эттирувчи кўрсаткичларни тузиш принциплари, уларнинг таркиби ва ўзаро боғлиқлиги ҳақида;

- кўрсаткичларни ҳисоблаш методологияси, фирмаларда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, уларни ишлаб чиқариш учун қилинган харажатлар ва молиявий натижалар, ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичларини аниқлаш йўллари ҳақида пухта билим ва малакага эга бўлишлари лозим.

Услубий вазифалари саноат (корхона, фирма) тармоғи фаолиятини аке эттирувчи кўрсаткичлар тизимини аниқлаш услубияти ва уларнинг моҳиятини ўргатишдан иборат.

Тарбиявий жиҳатдан. Иқтисодий таълим йўналишларидаги бакалавр, магистрларда ўз касбига меҳр уйғотиш, ҳужжатлар тўғри тайёрланишига масъуллик туйғусини шакллантириш, вақт омилининг қадрига етиш кўникмасини, ўз малакаси ва илминини оширишга интилишни кучайтиришдир.

Ушбу фани ўрганган талаба амалий жиҳатдан:

- саноат тармоғи статистик кўрсаткичлар тизимини аниқлаш ва таҳлил қилишга;

- улар асосида ҳулосалар чиқариб, амалий счимлар топишга;

- бозор муносабатлари шароитида фирмалар, корхоналар, ҳиссадорлик жамиятлари иқтисодийн хар томонлама тадқиқ қилишга қобил бўлиши лозим.

«САНОАТ СТАТИСТИКАСИ»НИНГ ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ, УСУЛИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

I.1. «Саноат статистикаси» ва унинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқаси

Табиат ва жамиятдаги ҳар қандай ҳодиса, воқеа миқдор ва сифат тарафига эга бўлиб, унинг сифат тарафини «Кимё», «Физика» ва «Биология» каби табиий фанлар, миқдор тарафини эса ижтимоий фанлар, шунинг жумладан, «Ижтимоий-иқтисодий статистика» фани ўрғанади. «Ижтимоий-иқтисодий статистика» фани икки қисмдан; жамиятдаги жараёнларни ўрғанувчи «Ижтимоий статистика» ва иқтисодий жараёнларни ўрғанувчи «Иқтисодий статистика»дан иборат.

«Иқтисодий статистика» ҳам ўз навбатида, икки қисмдан: миллий иқтисодийни яхлит ҳолда ўрғанувчи «Макроиқтисодий статистика» ва айрим тармоқлар ва уларнинг айрим штаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи субъекти фаолиятини ўрғанувчи «Микроиқтисодий статистика»дан ташкил топган.

«Саноат статистикаси» «Ижтимоий-иқтисодий статистика»нинг муҳим тармоғи бўлиб, у саноат тармоғида юз бераётган жараёнлар, қонуниятлар ва боғланмишларни ўрғанади.

«Саноат статистикаси» «Философия», «Иқтисодий назарияси» ва «Статистика» фанлари умумий қондалари асосида бошқа фанлар билан ҳамбарчас боғланган ҳолда саноатнинг ривожланиши жараёнини ифодалайдиган кўрсаткичлар ва белгилар тизimini штаб чиқади, бу кўрсаткичларнинг иқтисодий муҳиятини аниқлайди, яъни статистик ҳисобот ва таҳлиlining назарияси ҳамда ва методологиясини яратади, статистик маълумотларни йиғиш, қайта штаб, таҳлил қилиш қондаларини амалиётда қўллаб, ун янада равишлантиради ва ривожлантиради.

I.2. «Саноат статистикаси»нинг ўрганиш объекти

Ҳар қандай жамият яшовчанлигининг асоси моддий пьёматлар штаб чиқариш ҳисобланади. Улар халқ хўжалигини моддий пьёмат штаб чиқарадиган соҳаси тармоқларида (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва ҳоказолар) яратилади. Моддий пьёматлар яратадиган соҳа тармоқлари орасида асосий ўринни саноат тармоғи эгаллайди. Унда халқ хўжалигининг ҳамма тармоқлари учун машина ва ускуналар штаб чиқарилади, хом ашё, ёкилғи қазиб

олишди, электр энергияси, кимёвий маҳсулотлар, қурилиш маҳсулотлари, меҳнат предметларининг асосий қисми ҳамда мамлакат мудофааси жиҳозлари тайёрланади.

Саноат моддий неъмат ишлаб чиқарадиган тармоқ бўлиб, унда инсоннинг меҳнати табиий бойликларни қазиб олиш ва уларни қайта ишлашга қаратилган. Саноат ишлаб чиқаришига, шунингдек, саноат маҳсулотларини такрор қайта ишлаш ва саноат характеридаги хизматлар ҳам кирadi.

Юқоридаги таърифдан келиб чиқиб, саноатни икки тармоққа — қазиб олувчи саноат ва қайта ишловчи саноат тармоқларига ажратиш мумкин.

Саноат тармоғи ишлаб чиқаришнинг хусусиятларига қараб, қуйидагича таснифланади: электрэнергетика, ёқилғи саноати (нефтни тортиб олиш, қайта ишлаш, газ, кўмир ва ҳ.к.); қора металлургия, рангли металлургия, кимё ва нефть-кимё саноати, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза — қоғоз саноати, қурилиш материаллари, ойна, чинни ишлаб чиқариш саноати, ситил саноат, озиқ-овқат, микробиология, ун-крупa ва см, тиббиёт ва полиграфия саноатлари.

1.3. «Саноат статистикаси»да ҳисобот бирлиги ва қузатиш бирликлари

«Саноат статистикаси» ўз объектини ўрғанишда, аввало, ҳисобот бирлиги ва қузатув бирлигини ажратишни тақозо қилади. Буида ҳисобот бирлиги саноат корхонаси ҳисобланади. У қуйидаги талабларга жавоб беради:

- маъмурий- хўжалик мустақиллигига эга;
- ишлаб чиқариш техник бирлиги эга.

Биринчи шартнинг моҳияти шундаки, буида корхона (фирма)нинг банкда ҳисоб-рақам мавжуд, хўжалик фаолиятининг яқуний баланси тузилади, фойда ва зарарлар аниқланади ҳамда у бошқа корхона билан битим тузиш ҳуқуқига эга бўлади.

Иккинчи шартга кўра, меҳнат предмети аста-секин қайта ишланади, асосий ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатилади ва асосий ишлаб чиқариш чиқиндиларидан фойдаланилади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси саноат тармоғида корхоналарнинг қуйидаги турлари мавжуд:

Корхона юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади. У ўзига мулкчилик ҳуқуқи сифатида тегишли бўлган мулкдан фойдаланади ёки тулик хўжалик юритиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаради ва сотади ёхуд маҳсулот айирбошлайди, иш бажаради, хизмат кўрсатади.

Ҳиссадорлик жамияти — устав капиталли тенг номинал қийматга эга бўлган маълум миқдордаги акциялар (пай)га бўлинган жамиятдир. Ҳиссадорлик жамияти акцияларни сотиш, шунингдек, жамиятнинг хўжалик юритиш фаолияти, қонуний йўл билан қўлга киритиш ҳисобидан вужудга келган мулк эгаси ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш ширкати — жамоат тадбиркорлигининг ташкилий-ҳуқуқий шаклидир. Унинг ҳар бир аъзоси ширкатга қўшган ҳиссасининг миқдоридан қатъи назар, битта овозга эга, унинг қарзлари бўйича жавобгарлик ширкат уставида белги-ланган қонда — ҳолатлар билан чекланган бўлади.

Ижара корхонаси — жами мулкни ижарага олиш асосида тадбиркорлик фаолияти кўрсатадиган корхонадир.

Давлат корхонасининг меҳнат жамоаси ёки бирлашма таркибий бирлиги юридик шахс асосида ижара корхонасини барпо этиш учун мустақил юридик шахс сифатида ижарачилар ташкилотини тузишга ҳақли.

Уюшма (ассоциация) — иқтисодий мустақил хўжалик юритувчи субъектлар ёки бошқа турли молия ташкилотларининг кўпчилиги бирлашган хўжалик юритиш шаклидир. Уюшма ўз таъсисчиси тасдиқлаган устав асосида иш юритади.

Корпорация — бирор бир фаолият кўрсатиш учун бирлашган юридик ёки jisмоний шахслар бирлашуви ва ҳуқуқ субъектини ташкил этувчи юридик шахсдир.

Юқорида қайд этилган корхоналар тузилишини ўрганишда уларнинг бўлимларини таснифлаш муҳим аҳамият касб этади. Улар корхона фаолиятида бажарётган функцияларига қараб, саноат ишлаб чиқариши билан банд бўлган (асосий ва ёрдамчи цехлар) ва банд бўлмаган гуруҳларга (транспорт, қурилиш, умумий овқатланиш ва ҳоказо) бўлинади.

«Саноат статистикаси»да қўзатиш бирлиги ўрганиш бўйича олдиндан кўйилган мақсадга қараб ўзгариб туради. Масалан, маҳсулот сифатини ўрганишда ҳар бир маҳсулот ёки маҳсулотлар гуруҳи, ишчи кучини ўрганишда ҳар бир ходим ёки ходимлар гуруҳи қўзатиш бирлиги бўлиши мумкин.

1.4. «Саноат статистикаси»нинг предмети ва усули

«Саноат статистикаси»нинг предмети — саноатда юз бераётган оммавий-ижтимоий воқеалар ва жараёнларнинг миқдор томонини сифат томонидан ажратмаган ҳолда (маҳсулот, маҳсулот ишлаб чиқариш омиллари, маҳсулот таннархи ва молиявий натижалар) ўрганишидир.

«Саноат статистикаси» ўз объектини ўрганишда ўзига хос кўидаги усуллардан фойдаланади:

1) Умумназарий усул — бу, дунёвий философиянинг умумий қондалари: а) воқсаларни ўзаро боғланишда ва ривожланишда деб қараш; б) воқсаларнинг ижтимоий-иқтисодий турлари мавжудлигини тан олиш; в) сон ўзгаришларининг сифат ўзгаришига олиб келишини тан олиш ва ҳоказолар.

2) Бевосита статистик усуллар: а) статистик кузатиш; б) сводкалаш ва гуруҳлаш; в) мўтлақ ва нисбий миқдорлар; г) ўртача миқдорлар ва вариация кўрсаткичлари; д)индекслар ва ҳоказо.

Қисқача хулосалар

«Иқтисодий статистика» икки қисмдан: миллий иқтисодиётни бутунлигича ўрғанувчи «Макроиқтисодий статистика» ва унинг айрим тармоқларини ўрғанувчи «Микроиқтисодий статистика»дан иборат.

«Саноат статистикаси» «Ижтимоий-иқтисодий статистика»нинг муҳим тармоғи бўлиб, у саноат тармоғини, унда юз берётган жараёнларни, қонуниятларни ва боғланишларни ўрғанади; ягона «Статистика» фанининг муҳим қисми сифатида иқтисодиётнинг ийриқ етакчи тармоғи — саноатни ҳар томонлама ўрғанади ва чуқур таҳлил қилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Саноат статистикаси»нинг ўрғаниш объекти нима?
2. «Саноат статистикаси»нинг предмети, усули ва вазифалари нималардан иборат?
3. Ишлаб чиқариш тармоқларида саноат қандай ўрин тутади ва қандай аҳамиятга эга?
4. Республика саноат тармоғи статистика кўзгусида қандай аке этмоқда?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат статистикаси тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунилари, 2002й., 14 декабр.
2. Госкомпрогнозстат. Государственная программа перехода Республики Узбекистан на принятую в международной практике систему учета и статистики. Утверждена Каб.Мином. Республики, 14 сентября 1994. № 344.
3. Финансовое законодательство Республики Узбекистан. Т-10 -Т., 1994-96.
4. Законодательство Республики Узбекистан о внешне-экономической деятельности. Т.6 —Т.: Шарқ, 1995.
5. Таможенное законодательство Республики Узбекистан, -Т.: Шарқ, 1995.
6. Питер Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Учебник. Перевод с нем. Издатель: Федеральное статистическое управление Германии. 1995.
7. Экономическая статистика. Учебник. Под рад. В.М.Проскураянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. -М.: Финансы и статистика, 1983.
8. М.М.Новиков, И.Е.Теслюк. Макроэкономическая статистика, Часть I и II. Учебное пособие, Минск, Изд. БГЭУ, 1996.

САНОАТ МАҲСУЛОТИ СТАТИСТИКАСИ

2.1. Саноат маҳсулоти ҳақида тушунча ва унинг тайёр бўлиш жараёни

Ҳамият аъзолари эҳтиёжларини ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондириш учун керак бўлган истеъмол қийматлар маҳсулот деб аталади. Саноат корхоналари маҳсулоти икки хил кўринишда юзага келади:

Маҳсулот - технологик усул ёрдамида хом ашё ва материаллардан олинadиган буюм бўлиб, истеъмол қийматига эга, у ёки бу талабни қондиради.

Хизмат — маҳсулотнинг натурал буюм шаклини ўзгартирмайди, унинг бирламчи қийматига қиймат қўшмайди, лекин истеъмолчи шу хизматни амалга оширишдан манфаатдор ва унинг қийматини тўлайди. Масалан, товарни ташиш, жойлаш, таъмирлаш ва айрим маҳсулотлар истеъмол қийматининг ортинчи (текислаш, хромлаш ва ҳ.к.), товарни реклама қилиш; уни сотишни ташкил этиш ва ҳ.к.лар.

Саноат тармоғида яратилган маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматлар йиғиндисен саноат маҳсулотини ташкил этади. Аммо саноат корхонасидаги ҳар қандай моддий неъмат ва кўрсатилган хизмат ҳам корхона маҳсулоти ҳисобланмайди.

Фақатгина корхонанинг тўғри, фойдали фаолияти натижаси маҳсули бўлган маҳсулот саноат маҳсулоти деб аталади. Шунинг учун саноат маҳсулотига қуйидагилар киритилмайди:

- ишлаб чиқариш чиқиндилари;
- ишлаб чиқаришдаги брак;
- капитал қурилиш бўлими, умумий овқатланиш, ёрдамчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари — бошқа тармоқларнинг маҳсулотлари;
- корхонада сотилган ортиқча асосий ва оборот фондлари — фаолиятнинг натижаси эмас.

Саноат ишлаб чиқариши жараёни маълум даврни ўз ичига олади ва шу даврда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар тайёр бўлиш даражасига қараб қуйидагича бўлади:

Тайёр маҳсулот — қайта ишловни талаб этмайдиган, қадоқланган, стандартга мос, тайёр маҳсулотлар омборига юборилган, сотишга ёки ишлаб чиқарувчининг ёрдамчи хўжаликларига юборишга мўлжалланган маҳсулотдир.

Яримфабрикатлар — тайёрлов устахоналарининг бирида

техник жиҳатдан ишлаб бўлинган, лекин келажакда шу заводнинг бошқа цехларида ишлатилиши ёки четга сотилиши мумкин бўлган маҳсулотлардир. Масалан, металлургия заводидаги чуян.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш — ишлаб чиқаришга киритилган, лекин қайта ишлаш ҳали тугалланмаган маҳсулотлардир. Масалан, йиғув цехидаги машина.

2.2. Саноат маҳсулоти ҳажмини аниқлаш усуллари

Маҳсулот статистикаси, аввало, ишлаб чиқариш маҳсулотининг умумий ҳажмининг ҳисобга олиниши керак. Бунинг учун берилган маълумотларга ёки қўйилган вазифага қараб маҳсулот ҳажми қуйидаги усулларда ўлчанади:

- натурал усул;
- шартли натурал усул;
- қиймат усули.

Маҳсулот ҳажми натурал усулда ҳисобланганда, у натурал кўрсаткичларда ифодаланади. Масалан, тонна, дона, метр ва ҳ.к. Бу усулда фақат бир корхона ёки тармоқ маҳсулоти ҳажмини сифатини ҳисобга олмаган ҳолда аниқлаш мумкин.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотни натурал усулда ҳисоблаш учун корхоналарда мавжуд бўлган маҳсулотлар номенклатураси (рўйхат)да ҳар бир маҳсулотнинг ўлчов бирлиги кўрсатилади.

Шартли натурал усулда, маҳсулотнинг ҳам ҳажми, ҳам сифати эътиборга олинади. Бунда маҳсулотларнинг ҳар хил тури бир хил ўлчов бирлиги сифатида қабул қилинади.

Масалан, яхна ичимликлар ишлаб чиқарувчи корхонада қуйидаги миқдорда минерал сувлар ишлаб чиқарилган бўлсин:

1000 та — 1,5л.лик идишда;

600 та — 1,00л.лик идишда;

400 та — 0,5л.лик идишларда.

Булар натурал кўрсаткич. Бунда шартли натурал кўрсаткичга ўтиш учун ҳамма идишлар 0,5л.ликка ўтказилади. Бунинг

учун коэффициентлар аниқланади: $\frac{1,5}{0,5} = 3,0$; $\frac{1,5}{0,5} = 3,0$. Ишлаб чиқариш ҳажми шу коэффициентларга кўпайтирилиб, барча идишлар 0,5л.ликка айлантирилади: $1000M3=3000$; $600M2=1200$;

$400M1=400$. Шундай қилиб, корхонада 4600 та 0,5 литрлик идишда ($3000+1200+400$) минерал сув ишлаб чиқарилган.

Маҳсулотни қиймат усулида ифодалаш ҳар хил турдаги маҳсулотлар бўйича умумий кўрсаткични аниқлаш имконини беради. Қийматни пулда ифодалашда баҳо системасидан фойдаланилади.

Саноат маҳсулотини пул шаклида ифодалаш ҳар хил маҳсулотларни, шунингдек, ҳар хил корхоналар ва тармоқлар маҳ-

сулотларини қўшиш имкониятини беради. Саноат маҳсулоти корхоналар ва уй хўжаликлари шароитида ишлаб чиқарилади ва қиймат усулида қўйидагича ифодаланади:

$$Q = p \cdot q$$

Бунда: p - маҳсулот бирлиги баҳоси; q - маҳсулот ҳажми.

Саноат маҳсулотни ҳажми ва улар динамикаси индекси усули ёрдамида аниқланади:

1) Маҳсулот қиймати индекси:

$$I_q = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_0};$$

Бунда: p_0, p_1 маҳсулотнинг базис ва жорий даврдаги баҳоси; q_0, q_1 - маҳсулотнинг базис ва жорий даврдаги натурал кўрinishидаги ҳажми.

2) Ишлаб чиқарилган маҳсулот баҳоси индекси:

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

3) Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг физик ҳажми индекси:

$$I_q = \frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0}$$

Бу индекслар орасида қўйидагича боғланиш мавжуд:

$$I_Q = I_p \cdot I_q$$

Ишлаб чиқарилган маҳсулотлари ҳажмини икки хил усулда ҳисоблаш мумкин:

1. Сотилган маҳсулот ҳажми сифатида (бунда корхонанинг бошқа бўлимларига ўтказилган ва ходимларига натурал иш ҳақи сифатида берилган маҳсулотлар ҳам қўшилган) плюс тайёр маҳсулот, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва ярим тайёр маҳсулотлар захираларининг ўзгариши;

2. Шу даврда корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулотлар қиймати сифатида (сотилган ва сотилмаган ёки захирада) ҳамма цехларда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар (ўз материалдан ва буюртмачиларнинг материалдан) тайёрлигича, ишлаб чиқарувчининг капитал қурилиш бўлимига ёки саноат бўлмаган бўлимларга сотишга мўлжалланган бўлади; янги технологияни, ЭХМ учун дастурий маҳсулотларни, ўзи ишлаб чиқарган яримфабрикатларни, ёрдамчи хўжалик маҳсулотларини ўзлаштириш ва жорий этишдан ташкил топади.

Статистика саноат корхоналари маҳсулотлари ҳажмини қўйидаги кўрсаткичлар тизими орқали ифодалайди:

Ялпи ишлаб чиқариш – жорий даврда ишлаб чиқарилган маҳсулот ва кўрсатилган хизматлар йиғиндисидан бўлиб, қўйидаги элементлардан таркиб топади:

- ишлаб чиқарилган маҳсулот ;
- бозор хизматининг кўрсатиши;
- нобозор хизматининг кўрсатиши;
- тескари ўлчанадиган молиявий воситачилик хизмати.

1) Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар жорий бозор баҳосида баҳоланади ва қўйидаги элементлардан ташкил топади:

- тайёр маҳсулот;
- ярим тайёр маҳсулот;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш.

2) Бозор (тўловли) хизматларининг кўрсатиши (коммунал хўжалик, маиший хизмат кўрсатиши, тўловли илм олиш ва соғлиқни сақлаш, маданий муассасалар хизмати ва ҳ.к.). Бу хизматларнинг кўрсатиши қиймати тўловлар суммаси йиғиндисига тенг.

3) Нобозор (тўловсиз) хизматларнинг кўрсатиши (тўловсиз илм олиш ва соғлиқни сақлаш, маданият, санъат ва ҳ.к.). Бу хизматларнинг кўрсатиши қиймати уларга сарфланган хизматлар суммалари йиғиндисига тенг.

4) Тескари ўлчанадиган молиявий воситачилик хизмати – кредит бериб олинган фонд билан пул маблағларининг тўлаб, уларнинг эгаларига берилган фондлар орасидаги фарқ.

ЯИЧ (ялпи ишлаб чиқариш) омил баҳо (асосий баҳо) ва харидорларнинг бозор баҳосида баҳоланиши мумкин. Омил баҳо ҳисоблаш юқорида қайд қилинганидек, фақат ишлаб чиқариш харажатларининг, яъни асосий фондлар амортизацияси, оборот фондлар қиймати, иш ҳақи ва фойдани ўз ичига олади. Бозор баҳосида буларга соф ва тескари солиқлар ҳам қўшилади.

Юқоридаги 4 та элементнинг йиғиндисидан ялпи ишлаб чиқаришни ифодалайди.

Элементлари бўйича ЯИЧ қўйидагиларининг йиғиндисидан ташкил топади:

$$\text{ЯИЧ} = \text{ТМ} + \text{ИБ} + \text{ЎХМ} + \text{ЯФ} + \text{ЯФЎ} + \text{КР} + \text{БТМ} + \text{СТ}$$

Бунда: ЯИМ-саноат корхонаси ялпи ишлаб чиқариши;

ТМ-тайёр маҳсулот қиймати;

ТИЧ-тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдирининг ўзгариши;

ИБ-ташқи буюртмачининг иш ва хизматлари;

ЎХМ-ёрдамчи ва қўшимча ҳужжатлар эвазига ташқарига сотилган маҳсулот;

ЯФ-ташқарига сотилган яримфабрикатлар;
ЯФЎ-корхона омборидаги яримфабрикатлар қийматининг ўсиши;

ҚР-ускуналарнинг капитал таъмир қиймати;
БТМ-буюртмачи хом ашёсининг ҳақи тўланмаган қисми-дан таёрланган маҳсулот;

СТ-мулк ва брак маҳсулотларни сотишдан тушган тушум.
Оралиқ истеъмол — ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган товар ва хизматнинг (ишлаб чиқаришга киритилиш вақтида мавжуд бўлган баҳолардаги) қийматидир.

Оралиқ истеъмол қуйидаги элементлардан ташкил топади:

- моддий харажат;
- номоддий хизмат учун тўлов;
- сафар ва меҳмонхона харажатлари;
- оралиқ истеъмолнинг бошқа харажатлари.

Моддий харажатларга товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш учун сарфланган қуйидаги меҳнат буюмлари киради:

- а) хом ашё ва материаллар;
- б) ярим тайёр маҳсулот ва деталлар;
- в) ёқилғи ва энергиянинг барча турлари;
- г) маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ хизматлар;
- д) ўзининг ва чет корхоналарнинг транспорт хизматлари; алоқа ва ҳисоблаш марказлари хизматлари;
- е) ўраш материалларининг қиймати;
- ж) ходимлар учун зарурий ускуналар, иш кийимларига харажатлар ва ҳ.к.

Номоддий хизматлар учун тўловларга қуйидагилар киради:

- а) товар сифатини текшириш учун тўловлар;
- б) илмий текшириш ва экспериментал ишлар учун тўловлар;
- в) молиявий воситачиларнинг хизматлари учун тўловлар; суғурта хизматлари;
- г) корхона учун зарур мутахасислар тайёрлаш ва ходимларини қайта тайёрлаш учун ўқув муассасаларига тўловлар;
- д) бино, иншоот, машина ва асбоб-ускуналар ижараси учун тўловлар, реклама харажатларин;
- е) товар ишлаб чиқариш учун рухсатномага тўловлар;
- ж) ёнғиндан сақлаш ва қоровуллик хизматлари учун тўловлар.

Сафар ва меҳмонхона харажатларига қуйидагилар киради:

- а) йўл харажатлари;
- б) меҳмонхона харажатлари (овқатланиш ва маиший хизматлар меҳнат ҳақига киритилади).

Ялпи қўшилган қиймат ялпи ишлаб чиқариш ҳажми билан оралиқ истеъмол орасидаги фарққа тенг бўлиб, жорий даврда яратилган янги қиймат ҳажмини ифодалайди:

$$ЯҚҚ=ЯИЧ-ОИ$$

Статистик ҳисобот маълумотлари асосида тузиладиган саноат маҳсулотини ишлаб чиқиш ва сотиш кўрсаткичлари

	Ўлчов бирлиги	Аниқланган даври	Ишлов чегараси
1. Маҳсулот ҳажми			
- ишлаб чиқарилган	Минг сўм, натурал кўринишида	Ойлик	Саноат тармоқлари бўйича, маҳсулот турлари бўйича
- жўнатилган	-//-	-//-	-//-
2. Физик ҳажми индекси	%	%	%

Ҳозирги шароитда саноат маҳсулотларига корхоналар ва уй хўжаликлари маҳсулотлари сифатида қаралиб, улар икки турга бўлинади:

1) Бозор учун ишлаб чиқарилган маҳсулот – уни сотиш натижасида харажатлар қопланади ва маълум миқдорда фойда олинади.

2) Корхонани ялпи жамғариш учун эмас, балки бозор учун ишлаб чиқарилган маҳсулотлари – уларга махсус ускуналар, асбоблар ишлаб чиқариш, маҳсулотларни ўз кучи билан капитал таъмир қилиш ва шу билан бирга уй хўжаликларида ўз истеъмоли учун ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (хунармандчилик маҳсулотлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қайта ишлаш, мебель, оёқ кийимларини таъмирлаш ва ҳ.к.) кирати.

Саноат характеридаги хизматга қўйидагилар киритилди: ускуна ва транспорт воситаларини модернизация ва капитал таъмирлаш қиймати, маҳсулотнинг бошқа корхонада тайёрланган айрим элементларини тайёр ҳолга келтиришдаги хизматлар ҳажми, буюртмачи ускуналарини монтаж қилиш, ишга тушириш ва созлаш каби хизматлар. Умуман, саноат маҳсулотни таркиби қўйидагилардан ташкил тонади:

- сотилган маҳсулот ҳажми;
- сотиш учун жўнатилган маҳсулот ва хизматлар ҳажми;
- шу корхонанинг саноат бўлмаган бўлимларига (болалар боғчаси, дам олиш уйлари ва ҳ.к.) берилган маҳсулотлар;
- корхона ходимларига иш ҳақи сифатида берилган маҳсулот;
- одамийлик нуқтаи назаридан бошқа ташкилотларга берилган маҳсулотлар;
- заҳиралар ҳажми ортиши;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш.

2.3. Саноат маҳсулоти ҳажмини аниқловчи қиймат кўрсаткичлари тизими

Сотилаётган вақтда харажатлар бутунлай ёки қисман қонланадиган маҳсулотлар, бозор учун ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари деб аталади. Саноат тармоғининг бозор учун ишлаб чиқарган маҳсулотига қўйидагилар киради: мустақил балансда бўлган, барча саноат корхоналарида ишлаб чиқарган маҳсулотлар, уларнинг ёрдамчи саноат маҳсулоти ишлаб чиқарувчи хўжаликлари маҳсулотлари, хўжаликлараро ташкилотлар, истеъмолчи кооперацилар, қўшма корхоналар, кичик ва хусусий саноат корхоналари маҳсулотлари.

Саноат корхоналарининг бозор учун ишлаб чиқарган маҳсулотига қўйидагилар киради: мустақил балансда бўлган барча саноат корхоналари ишлаб чиқарган маҳсулотлар, уларнинг ёрдамчи саноат маҳсулоти ишлаб чиқарувчи хўжаликлари маҳсулоти, хўжаликлараро ташкилотлар, истеъмолчи кооперацилар, қўшма корхоналар, кичик ва хусусий саноат корхоналари маҳсулотлари.

Корхоналар саноат ишлаб чиқаришига уларнинг бўлимлари томонидан ишлаб чиқарилган қўйидаги маҳсулот турлари киритилади: тайёр маҳсулот, яримфабрикатлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхона томонидан кўрсатилган хизматлар (саноат маҳсулотларини, ускуналарини, мебелни, кийимларни таъмирлаш, ташқаридан олинган айрим буюртмаларни бажариш, ўз капитал қурилиш бўлими учун кўрсатилган хизматлар ва ҳ.к.).

Уй хўжаликларининг саноат ишлаб чиқаришига қўйидагилар киради: улар томонидан ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари (қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, хўжалик буюртмаларини, мебель, оёқ кийимини таъмирлаш ва ҳ.к.).

Қисқача хулосалар

Саноат тармоғида яратилган маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматлар йиғиндиси саноат маҳсулотининг ташкил этади. Аммо саноат корхонасидаги ҳар қандай моддий нисбат ва кўрсатилган хизмат ҳам корхона маҳсулотини ҳисобланмайди.

Фақатгина корхонанинг тўғри, фойдали фаолияти натижаси саноат маҳсулоти деб аталади. Шунинг учун саноат маҳсулотига қуйидагилар киритилмайди:

а) ишлаб чиқариш чиқиндилари – эгри натижа;

б) ишлаб чиқаришдаги брак – фойдасиз маҳсулот;

в) капитал қурлиш бўлимининг, умумий овқатланишнинг, ёрдамчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари – бошқа тармоқ маҳсулотлари;

г) корхонада сотилган ортиқча асосий ва айланма фондлари – фаолият натижаси эмас.

Саноат ишлаб чиқариши жараёни маълум даврни ўз ичига олади ва шу даврда маҳсулотлар тайёр бўлаш даражасига қараб: тайёр маҳсулот, яримфабрикат, тугалланмаган ишлаб чиқариш.

Корхоналар маҳсулоти ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар: ялпи ишлаб чиқариш, оралиқ истеъмол, янги қўшилган қиймат.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат маҳсулоти нима?
2. Саноат маҳсулоти тайёр бўлиши даражасига қараб қандай элементларга бўлинади?
3. Саноат маҳсулоти ҳажми қандай усуллар ёрдамида аниқланади?
4. Саноат маҳсулоти ҳажмини инфодаловчи қиймат кўрсаткичлари тизимига нималар қиради?

Асосий адабиётлар

1. «Давлат статистикаси тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 2002, №12.
2. И.Каримов. Наша цель: свободная и процветающая Родина. Соч. том II, Ташкент, «Ўзбекистан», 1996.
3. Экономика и статистика фирм. Учебное пособие. Под ред. проф. Ильеновой С.Д. М. «Финансы и статистика», 1997.
4. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. М. «Статистика», 1991.
5. В.Е.Адамов, Статистика промышленности, Учебник.М., «Финансы и статистика» - 1987.
6. Экономическая статистика. Учебник. Под рад. В.М.Проскураянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-с изд. М. : «Финансы и статистика», 1983.
7. Макроэкономическая статистика. Учебник. Под ред. Проф. Кулагиной Г.Д. -М., Финансы и статистика.
8. Мировая экономика и международные отношения. РАН. Экономическая статистика в период перехода России к рыночной модели хозяйствования, М.,1992.

САНОАТ МЕХНАТ РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

3.1. Корхона ходимларининг сони ва таркиби статистикаси

Давлат, подавлат корхоналари ва ташкилотлар ходимларининг маълум вақтдаги сонини характерловчи кўрсаткичлар қуйидагилар ҳисобланади: рўйхатдаги ходимлар, ишга келганлар ва амалда ишлаганлар сони.

Рўйхатдаги ходимлар сонига доимий, мавсумий ва вақтинча ишга қабул қилинган кишилар киради. Унга ишга келганлардан ташқари дам олиш кунларида ишлаб, одатий иш кунларида ишга келмаганлар, беморлар, хизмат сафаринда бўлганлар ва бошқа сабабларга кўра, вақтинча ишга келмаган ходимлар ҳам киради. Турли ишларни бажариш учун четдан ёлланганлар (таъмирчи, юк ташувчи) ва амалиётдаги талабалар рўйхатдаги ходимлар сонига кирмайдилар.

Ишга келган ходимлар сони рўйхатдагилардан қанчаси ишга келганини кўрсатади.

Амалда ишлаган ходимлар сони ишга келган ходимларининг қанчаси ишга тушганини билдиради. Ишга келганлар билан амалда ишлаганлар ўртасидаги фарқ ҳар хил сабабларга кўра ишламаган ходимлар сонини англатади. Масалан, хом ашё бўлмаслиги ёки электр энергияси йўқлиги туфайли. Булар бўш турганлар, дейилади.

Маълум даврдаги ходимлар сонини аниқлаш учун уларнинг шу даврдаги ўртача сонини аниқлаш керак бўлади. Бу кўрсаткичдан ўртача меҳнат унумдорлиги даражаси ва ўртача иш ҳақини аниқлашда фойдаланилади.

Рўйхатдаги ходимларнинг ўртача суткадаги сонини аниқлаш учун ҳар кунги ходимлар сонини қўшиб (байрам ва дам олиш кунлари ҳам ҳисобга олинади), улар календарь кунлар сонига бўлинади:

$$T = \frac{\sum(T - T^1)}{Д};$$

Бунда: T - ходимлар сони;

T^1 - декрет таътилли ёки асосий ўқини даври тутагач, ўз ҳисобидан таътил олган ходим ва талабалар сони;

$Д$ - календарь кунлар сони.

Корхона ходимлари таркибини ўрганиш учун улар бир қанча белгиларга асосан гуруҳланади:

1) Корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғullanувчи ходимлар. Унга асосий , ёрдамчи ва транспорт цехларидаги ҳамда бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ходимлар киради.

2) Корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фаолияти билан бевосита алоқаси бўлмаган ходимлар. Буларга корхонанинг болалар боғчаси, тиббий пункт, клуб ва ошхонаси ходимлари киради.

Статистика саноат ишлаб чиқариши билан банд бўлган ходимларни чуқур ўрганади ва уларнинг бажараётган вазифасига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратади: ишчилар, хизматчилар, мутахассислар ва раҳбарлар. Бунда статистика асосий эътиборни ишчилар категориясига қаратади.

3.2. Ишчи кучи ҳаракати статистикаси

Ишчи кучининг ишдан бўшатилиши ва янги ишчиларни қабул қилиш натижасида корхонадаги ишчи кучи таркиби ва сонига ўзгаришлар бўлиб туради. Ишчи кучи сонининг ўзгариб туриши, ишчи кучининг обороти, деб аталади. Оборот икки хил бўлади:

1) Ташқи оборот (ишга қабул қилиш ва ишдан бўшатиш).

2) Ички оборот (ишчиларнинг бир цехдан иккинчисига ёки бир категориядан иккинчисига ўтиши ва ҳ.к.).

Меҳнат ресурслари статистикаси статистик маълумотларга асосан ишчи кучи оборотини характерлаш учун қуйидаги кўрсаткичларни ҳисоблайди:

1. Ишчи кучининг умумий обороти;

2. Ишчи кучининг ишга қабул қилиш обороти;

3. Ишчи кучининг ишдан бўшаш обороти;

4. Ишчи кучининг қўнимсизлик обороти.

Бу кўрсаткичлар мутлақ ва нисбий миқдорларда ҳисобланади.

Ишчи кучининг мутлақ оборот кўрсаткичи жорий даврда ишчиларни ишга қабул қилиш ва уларнинг ишдан бўшаш миқдори билан характерланади. Шу оборотнинг нисбий миқдори эса коэффициент ва фоизда ифодаланади.

1. Ишчи кучининг умумий обороти қуйидагича ҳисобланади: корхонага ишга қабул қилинган ва ишдан бўшатилганлар сони шу ҳисобот давридаги ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига бўлинади.

2. Ишга қабул қилиш обороти. Бу кўрсаткич ҳисобланганда ҳисобот даврида ишга қабул қилинган ходимлар сони ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига бўлинади.

3. Ишдан бўшатилганлар обороти коэффициентини. Бу кўр-

сатгични ҳисоблаганда корхонада ҳисобот даврида ишдан бўшаганлар сони ўртача рўйхатдаги ишчилар сонига бўлинади.

Ишчиларнинг ишдан бўшаши 2 хил бўлади:

1. Зарурий ишдан бўшаш;
2. Ортиқча ишдан бўшаш.

Зарурий ишдан бўшаганларга қонунда белгиланган ишлаб чиқариш зарурияти ва табиий сабабларга кўра ишдан бўшовчилар киради.

Ортиқча ишдан бўшаганларга корхона манфаатига мос бўлмаган сабабларга кўра ишдан бўшаганлар киради. Масалан, ўз хоҳиши билан ишдан бўшаганлар ёки меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан ҳайдалганлар. Ишчи кучининг бундай обороти қўнимсизлик, деб аталади.

Қўнимсизлик меҳнатнинг ташкил этилиши, ишлаб чиқаришнинг рисоладагидек бориши, маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг сифатига салбий таъсир кўрсатади. Булар, ўз навбатида, корхона иқтисодига таъсир этади. Қўнимсизлик коэффиценти ҳисобланганда юқоридаги айтилган сабаблар билан бўшаганлар сонини ҳисобот давридаги ўртача рўйхатдаги ишчилар сонига бўлинади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишсизликни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра, ишлаб турган жойидан, меҳнат даромадидан ажралган, иш қидирувчи шахслар сифатида рўйхатга олинган, меҳнатга, касбий тайёргарликка тайёр, 16 ёшдан пенсия ёшига қадар бўлган фуқаролар ишсизлар сирасига киради.

Статистикада ишсизлик даражасини характерлаш учун мутлақ ва nisбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Маълум ҳудуд бўйича маълум давр ёки маълум вақт учун ишсизларнинг мутлақ сони аниқланади. Лекин унинг интенсивлик даражасини аниқлаш учун ишсизлик коэффиценти ҳисобланади. Бунинг учун ишсизлар сони меҳнат ресурслари сонига бўлинади ва фоизда ифодаланади. Бозор иқтисодиёти шароитида 5-7% ишсизлик нормал ҳолат ҳисобланади.

3.3. Иш вақти баланси ва унинг статистикаси таҳлили

Иш вақтининг ўлчов бирлиги бўлиб, киши/куни ва киши/соати ҳисобланади. Ишланган киши/куни деб, ишчининг ишга келиб неча соат ишлашидан қатъи назар ишлаган қўнга айтилади. Агарда ишчи бир иш куни давомида сменада тўла ишламаса ҳам у сменада бўлган вақт бир киши/куни ҳисобланади.

Ишланган киши/кунлари ишлаб чиқаришга сарф қилинган иш вақтини аниқ кўрсатмайди. Шунинг учун ҳам киши/кунни ҳисобланганда иш кунини орасида бўлган иш вақти йўқолишини аниқлаб бўлмайди.

Иш вақтининг аниқ ўлчови бўлиб ишланган киши/соати, яъни ҳақиқатда ишлаб чиқаришга сарфланган иш вақти ҳисобланади.

Иш вақтидан фойдаланиш кўрсаткичларини ҳисоблаш учун ишчи вақтининг календарь, табель ва энг юқори имкониятли вақт фондлари аниқланади.

Иш вақтининг календарь вақт фонди ўртача суткада рўйхатда бўлган ишчилар сонини календарь кунига кўпайтириш йўли билан аниқланади. Бу фонд ҳисобот даврида барча ишга келган ва ишга келмаган киши/кунлари йиғиндисига тенг. Қуйидагилар унинг элементларидир:

- 1) байрам ва дам олиш кунлари;
- 2) навбатдаги таътиллار;
- 3) амалда ишланган киши/кунлари;
- 4) кун давомида бўш туришлар;
- 5) декрет таътиллари;
- 6) касаллик сабабли ишга келмаслик;
- 7) қонун бўйича ишга келмаслик;
- 8) маъмурият рухсати билан ишга келмаслик;
- 9) прогуллар.

3 ва 9-элементлар йиғиндиси биргалликда юқори имкониятли иш вақти фонддини ташкил этади. Шу фондга навбатдаги таътиллар қўшилса, табель иш вақти фонди ҳосил бўлади. Бу фондга байрам ва дам олиш кунлари қўшилиб, тўлиқ календарь иш вақти фонди ташкил этилади.

Календарь ва юқори имкониятли иш вақти фондидан фойдаланиш коэффициентлари қуйидагича ҳисобланади:

1. Календарь иш вақти фондидан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун амалда фойдаланилган иш вақти фонди календарь иш вақти фондига бўлинади.

2. Юқори имкониятли иш вақти фондидан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун амалда фойдаланилган иш вақти фонди юқори имкониятли иш вақти фондига бўлинади.

Иш вақтидан фойдаланиш даражасини ўрганишда иш вақти балансини тузиш ва уни таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. У икки қисмдан иборат бўлиб, чап қисмида иш вақти ресурслари, ўнг қисмида эса календарь иш вақти фонди тизими келтирилади. Уни таҳлил қилиб, иш вақтидан фойдаланиш ҳақида фикр юритиш мумкин.

Иш вақти баланси

Жорий йил бўйича иш вақти ресурслари	Киши/соатлари	Иш вақти ресурсларидан фойдаланиш			
			жами киши/куни	ўртача бир ходимга	жамига исбатан, %
<ul style="list-style-type: none"> • Ходимларнинг календарь иш вақти фонди (ўртача рўйхатдаги ходимлар сонининг йилдаги календарь кунлар сонига кўнайтирилади: 1000 · 365) 	365000	Байрам ва дам олинми кунлари	111000	11.0	30.4
		Меҳнат таътиллари	18000	18.0	4.9
		Уқув таътиллари	3000	3.0	0.8
		Декрет таътиллари	36000	36.0	9.9
		Бетоблиги туфайли ишга келмаслик	5000	5.0	1.4
		Қонуида белгиланган бошқа ҳолатлар бўйича ишга келмаслик	1000	1.0	0.3
		Маъмурият ружсати билан ишга келмаслик	2700	2.7	0.7
		Йўқотишлар	200	0.2	0.1
		Амалда ишланган	178100	178.1	51.5
		Баланс	365000	Баланс	365000

Демак, календарь иш вақти фондининг 51,5 фоизидан амалда фойдаланилган, 47,7 фоизи узрли, 0,8 фоизи эса узрсиз сабаблар билан йўқотилган.

Қисқача хулосалар

Саноат меҳнат ресурслари статистикасида давлат ва но-давлат корхоналари ва ташкилотлари ходимларининг маълум вақтдаги сонини характерловчи кўрсаткичлар қуйидагилар ҳисобланади: рўйхатдаги ходимлар сони, ишга келганлар сони ва амалда ишлаганлар сони. Рўйхатдаги ходимлар сонига доимий, мавсумий ва вақтинча ишга қабул қилинган кишилар киради. Унга ишга келганлардан ташқари дам олиш кунларида, касаллиги сабабли, хизмат сафарида бўлган ва бошқа сабабларга кўра вақтинча ишга келмаган ходимлар ҳам киради. Турли ишларни бажариш учун четдан ёлланганлар (таъмирловчи, юк ташувчилар) ва амалиётдигилар рўйхатдаги ходимлар сонига кирмайдилар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат меҳнат ресурслари статистикасининг ўрганиш объектларига нималар киради?
2. Корхона ходимлари сони ва таркиби қандай ташкил этилади?
3. Иш вақти балансини статистик таҳлил қилинг.

1. Питер Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Учебник. Перевод с нем. Издатель: Федеральное статистическое управление. Германии, 1995.

2. В.М.Гальперин, С.М.Игнатъев, В.И.Моргунов. Микроэкономика. Т.1, Санкт-Петербург, «Экономическая школа», 1994.

3. Экономика и статистика фирм. Учебное пособие. Под ред. проф. Ильеновой С.Д. -М.: Финансы и статистика, 1996.

4. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. -М.: Статистика, 1991.

5. В.Е.Адамов, Статистика промышленности, Учебник. - М.: Финансы и статистика, 1987.

6. Экономическая статистика. Учебник. Под рад. В.М.Проскурянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. -М.: Финансы и статистика, 1983.

7. Мировая экономика и международные отношения. РАН. Экономическая статистика в период перехода России к рыночной модели хозяйствования, М.1992.

8. Экономическая статистика. Учебник. Под рад. В.М.Проскурянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. М.: «Финансы и статистика», 1983.

САНОАТДА МЕХНАТ УНУМДОРЛИГИ СТАТИСТИКАСИ

4.1. Мехнат унумдорлиги ва уни ўстириш омиллари

Мехнат унумдорлиги - киши меҳнати орқали маълум вақт бирлиги ичида маълум миқдордаги истеъмол қиймати яратилишидир. Истеъмол қиймати ҳажминин оширишни икки хил йўл билан амалга ошириш мумкин:

- кўп киши меҳнатини сарфлаш билан;
- меҳнат унумдорлиги даражасини ошириш орқали.

Биринчи кўрсаткич сарфланган меҳнат ҳажминин ифодаласа, иккинчиси унинг сифатини ифодалайди. Булар корхоналар хўжалиқ фаолиятининг муҳим сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат унумдорлигини кўтариш йўли билан ишлаб чиқариш ҳажминин ошириш энг самарали усул ҳисобланади.

Саноатда меҳнат унумдорлигининг тўхтовсиз ўсиб боришини қўйидаги ҳолатлар такозо қилади:

- 1) ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириб бориш;
- 2) меҳнат ресурсларининг чегараланганлиги;
- 3) моддий неъмат яратадиган ва яратмайдиган соҳа тармоқларини ривожлантириш;
- 4) иш кўни қисқартирилиши, дам олиш кунларининг ортиши натижасида максимал имкониятли иш вақтининг қисқариши.

Мехнат унумдорлиги статистикаси меҳнат унумдорлигининг тўхтовсиз ўсиб бориши қонуини конкрет шароитда корхона, тармоқ ва бутун саноатда ўрганади. У меҳнат унумдорлигининг даражаси, унинг динамикаси ва унга таъсир этувчи омилларини текширади.

Умуман, статистикада меҳнат унумдорлигига жуда кўп омиллар таъсир кўрсатади. Қўйидагилар уларининг энг асосийларидир:

- умумий иқтисодий омиллар (ишлаб чиқариш усуллари характери);
- табиий- иқлим шароити;
- техника тараққиётининг йўналиши;
- ишлаб чиқаришнинг ташкилий омиллари (ишчининг маълумоти, малакаси, меҳнати ва ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши ва меҳнат интизоми).

Айрим тармоқ ва корхоналарда бу омиллар конкрет шароитга қараб янада майдаланиб кетади.

4.2. Меҳнат унумдорлигини аниқлаш усуллари

Меҳнат унумдорлиги даражаси ҳар хил усуллар ёрдамида аниқланади. У ёки бу усулни қўллаш қўйилган конкрет вазифа ва берилган маълумотларга боғлиқ бўлади.

Амалда меҳнат унумдорлиги даражасини аниқлашнинг қўйидаги усуллари мавжуд:

1) Бевосита натурал усул. ($У=C/T$) – маҳсулот ҳажми бевосита натурал усулда ўлчанади. У ходимлар сони ёки ана шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган вақтга бўлиниши натижасида 1 ходимга ёки сарфланган вақт бирлигига қанча маҳсулот тўғри келиши аниқланади. Бу усул бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарда кенг қўлланилади. (кўмир қазиб чиқариш, чуян қўйиш, газлама тўқиш ва ҳ.к)

Бу усулни қўллаш маълум чегарага эга. Чунки:

- ишлаб чиқарилган маҳсулот бир хил бўлиши ва унинг умумий ҳажми бир хил натурал кўрсаткичда ўлчаниши керак.

- ишлаб чиқариш ялпи ёки серияли бўлиши ва технологик жараён узок бўлмаслиги керак.

Шулардан маълум бўладики, бу усулни асосан иш жойи – бригада, цех ёки корхонадагина қўллаш мумкин. Мазкур усулнинг камчилиги шундаки, унда маҳсулот сифати ҳисобга олинмайди.

2) Шартли натурал усул. $OU=C*K/T$) - маҳсулот ҳажми шартли натурал усулда ўлчанади. У ходимлар сони ёки маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган вақтга бўлинади.

3) Меҳнат усули – муайян ҳажмдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт соатлари ва киши минутларида ўлчанади, сўнгра у ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига бўлинади. Натижада бир маҳсулотни ишлаб чиқариш учун қанча вақт сарфлангани аниқланади. Бу усулни фақатгина бир корхона чегарасида қўллаш мумкин.

Юқорида учала усулни қўллаш алоҳида корхона ёки тармоқ билан чегараланган.

4) Қиймат усули $OU==(Q*P_{II}/T)$ – меҳнат унумдорлиги даражасини аниқлашнинг энг кенг тарқалган ва универсал усулидир. Саноат маҳсулотлари ва кўрсатилган хизматлар учун белгиланган баҳони маҳсулот ҳажмига қўпайтириб, маҳсулотнинг қиймат шаклидаги ҳажми аниқланади ва ходимлар сони ёки сарфланган вақтга нисбатан олинади. Натижада 1 ходимга ёки сарфланган вақт бирлигига қанча маҳсулот тўғри келиши аниқланади.

4.3. Мехнат унумдорлиги индекслари

Статистика мехнат унумдорлигининг фақатгина даражасини аниқлабгина қолмай, унинг динамикасини ҳам текширади.

Мехнат унумдорлиги индекси дейилганда, унинг динамикаси ёки ўзгаришига таъсир этувчи омиллар кучини характерловчи нисбий кўрсаткичлар тушунилади. Шунга асосан мехнат унумдорлиги индексларининг бутун бошли системаси мавжуд. Бинобарин, амалда қўлланилиши жиҳатидан асосий индекслар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- 1) Ўзгарувчи таркибли индекс;
- 2) Доимий таркибли индекс (ўртача тортилган индекслар);
- 3) Структура ўзгаришлари таъсирини кўрсатувчи индекс;
- 4) Мехнат усули билан аниқланган доимий таркибли агрегат индекслар.

Юқоридаги индексларни қўлашда икки хил оқим мавжуд: проф. Савинский А.В. ва проф. Бокланов Г.И. индекслари. Биз қуйида бу иккала индекснинг ҳам моҳиятини очишга ҳаракат қиламиз:

Шундай қилиб, умумий ўзгарувчи таркибли индекс қуйидагича ҳисобланади:

Проф. Савинский А.В. фикри бўйича:

$$I_{\text{ўзгарувчи таркибли}} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} + \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \bar{W}_1 \div \bar{W}_0;$$

Бунда: $\sum q_1$ ва $\sum q_0$ - жорий давр ва базис даврда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

$\sum T_1$ ва $\sum T_0$ - жорий давр ва базис даврдаги ходимлар сони ёки сарфланган вақт;

$\bar{W}_1$ ва $\bar{W}_0$ - жорий давр ва базис даврдаги ўртача мехнат унумдорлиги даражаси.

Проф. Бокланов Г.И. фикри бўйича:

$$I_{\text{ўзгарувчи таркибли}} = \frac{W_1 d_{r_1}}{W_0 d_{r_0}}$$

Бунда: W_1 ва W_0 - жорий давр ва базис даврдаги айрим бўлимлар бўйича (индивидуал) мехнат унумдорлиги даражаси;

d_{r_1} ва d_{r_0} - жорий давр ва базис даврдаги ходимлар сони ёки сарфланган вақт бўйича айрим бўлимлар улуши (салмоғи).

Доимий таркибли индекс айрим олинган бўлимлардаги меҳнат унумдорлигининг ўзгаришини ҳисоблаш мақсадида доимий таркибли индексдан фойдаланилади.

Проф. Савинский А.В. фикри бўйича:

$$I_{\text{доимий таркибли}} = \frac{\sum \left(\frac{q_i}{T_i} : \frac{q_0}{T_0} \right) \cdot T_i}{T_i} = \frac{\sum i \cdot T_i}{\sum T_i};$$

Проф. Балласов Г.Н. фикри бўйича:

$$I_{\text{доимий таркибли}} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}};$$

Бунда: W_1 ва W_0 - жорий давр ва базис даврдаги айрим бўлимлар бўйича (индивидуал) меҳнат унумдорлиги даражаси; d_{T_0} - базис даврдаги ходимлар сони ёки сарфланган вақт бўйича айрим бўлимлар улуши (салмоғи).

Ходимлар сони ёки сарфланган вақт бўйича таркибли ўзгаришларнинг умумий меҳнат унумдорлигига таъсирини аниқлаш учун таркиб индекси ҳисобланади. Бунинг учун ўзгарувчи таркибли индекс доимий таркибли индексга бўлинади.

Проф. Савинский А.В. фикри бўйича:

$$I_{\text{таркиб ўзгаришлари}} = I_{\text{ўзгарувчи таркибли}} \div I_{\text{доимий таркибли}} = \left[\frac{\sum q_1}{\sum T_1} \div \frac{\sum q_0}{\sum T_0} \right] \div \left[\frac{\sum i \cdot T_1}{\sum T_1} \right]$$

Юқорида баён этилган меҳнат унумдорлиги индекслари орасида қуйидагича боғланиш мавжуд:

$$I_{\text{ўзгарувчи таркибли}} = I_{\text{доимий таркибли}} \times I_{\text{таркиб ўзгаришлари}} \quad \text{ёки} \quad \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}} \times \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Меҳнат унумдорлиги индексларини қуйидаги шартли мисолда ўрганамиз

Бўлим (цех)лар №	Базис давр				Жорий давр				Меҳнат унум- дорли- гининг инди- видуал салмоғи
	инлаб чиқарил- ган маҳсулот (дона)	сарф- ланган вақт (минг киши/соа- ти)	умумий вақт сарф- ландиғи улуғин (%)	бир киши/со- атида инлаб чиқарил- ган маҳсулот (дона)	сарф- ланган вақт (минг киши/соа- ти)	сарф- ланган вақт (минг киши/соа- ти)	умумий вақт сарф- ландиғи улуғин (%)	бир киши/со- атида инлаб чиқарил- ган маҳсулот (дона)	
	Q_0	T_0	d_{T_0}	W_0	q_1	T_1	d_{T_1}	d_{T_1}	W_1
N1	10000	250	38,5	40	25000	500	55,6	50	1,25
N2	8000	400	61,5	20	10000	400	44,6	25	1,25
Жами	18000	650	100	27,7	35000	900	100	38,9	1,40

Проф. Савинский А.В. фикри бўйича:

$$1. = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \bar{W}_1 : \bar{W}_0 = \frac{3500}{900} : \frac{18000}{650} = 38,9 : 27,7 = 1,40 \text{ ёки } 140\%.$$

$$2. I_{\text{доимий таркибли}} = \frac{\sum \left(\frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} \right) \cdot T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum i \cdot T_1}{\sum T_1} = \frac{1,25 \cdot 500 + 1,25 \cdot 400}{500 + 400} = \frac{625 + 500}{900} = 1,25 \text{ ёки } 125\%.$$

$$3. I_{\text{таркиб ўзгаришлари}} = I_{\text{ўзгаришчи таркибли}} : I_{\text{доимий таркибли}} = 1,40 : 1,25 = 1,12 \text{ ёки } 112\%.$$

Бу индекслар орасида қуйидагича боғланиш мавжуд:

$$1,40 = 1,25 \cdot 1,12$$

$$1,40 = 1,40$$

Проф. Бокланов Г.И. фикри бўйича:

$$1) I_{\text{ўзгаришчи таркибли}} = \frac{\sum W_1 d T_1}{\sum W_0 d T_0} = \frac{50 * 55,6 + 25 * 44,4}{40 * 38,5 + 20 * 61,5} = \frac{27,8 + 11,1}{15,4 + 12,3} = \frac{38,9}{27,7} = 1,4 \text{ ёки } 140\%.$$

$$2) I_{\text{доимий таркибли}} = \frac{\sum W_1 d T_0}{\sum W_0 d T_0} = \frac{50 * 38,5 + 25 * 61,5}{40 * 38,5 + 20 * 61,5} = \frac{19,2 + 15,3}{15,4 + 12,3} = \frac{34,5}{27,7} = 1,25 \text{ ёки } 125\%.$$

$$3) I_{\text{таркиб ўзгаришлари}} = \frac{\sum W_1 d T_1}{\sum W_1 d T_0} = \frac{50 * 55,6 + 25 * 44,4}{50 * 38,5 + 25 * 61,5} = \frac{27,8 + 11,1}{19,2 + 15,3} = \frac{38,9}{34,5} = 1,12 \text{ ёки } 112\%.$$

Бу индекслар орасида ҳам қуйидагича боғланиш мавжуд:

$$1,4 = 1,25 * 1,12$$

$$1,4 = 1,4$$

Жадвал маълумотларига қараганда биринчи цехда ҳам, шкинчи цехда ҳам меҳнат унумдорлиги даражаси жорий даврда базис давридагига нисбатан 25%га ортган. Ваҳоланки, инкалла цех бўйича биргаликда ҳисоблаганда ўртача меҳнат унумдорлиги даражаси 40%га ошган. Демак, индивидиуал индекслар билан умумий индекс орасида муҳим тафовут мавжуд. Бунга сабаб – умумий индексга бир вақтнинг ўзида 2 та омил таъсир кўрсатган:

1) Айрим цехлар бўйича меҳнат унумдорлигининг ўзгариши;

2) Жорий даврда базис давридагига нисбатан 1 ва 2-цехларда умумий вақт сарфлаш бўйича юз берган таркиб ўзгариши.

лари: меҳнат унумдорлиги даражаси юқори бўлган 1-цеҳининг улуши 38,5%дан 55,4%га ортган, шу билан бирга, меҳнат унумдорлиги даражаси паст бўлган 2-цеҳининг улуши 61,5%дан 44,4%га камайган. Бу ҳолат бу икки омилнинг таъсирини алоҳида ўрганишни талаб қилади. Шундан келиб чиққан ҳолда доимий таркибли индекс 1,25 ва таркиб ўзгаришлари индекси 1,12.

Шундай қилиб, айрим цеҳлардаги меҳнат унумдорлиги даражасининг ўзгариши корхона бўйича меҳнат унумдорлиги умуман 25%га, таркиб ўзгаришлари эса 12%га кўтарилишига олиб келган.

Юқорида қайд этилган масалаларнинг ҳар бири иқтисодий моҳиятига, иқтисодий таҳлилда эса аҳамиятига эга.

Доимий таркибли индекслар моҳияти шундаки, улар корхонанинг айрим бўлимларида юз берган меҳнат унумдорлиги динамикасининг ўртача меъёрини билдиради. Шу вазифани бажариб, у ишлаб чиқариш айрим бўлимларидаги ютуқ ва камчиликларни ифодалайди.

Ўзгарувчи таркибли индекс айрим участкалардаги меҳнат унумдорлигининг ўзгаришни кўрсатибгина қолмай, ходимларнинг айрим участкалар бўйича тақсимланишида ҳосил бўлган қўшимча омилга ҳам таъсир кўрсатади.

Юқоридагилардан бу индексларни иқтисодиётда кенг қўллаш лозимлиги келиб чиқади.

Сарфланган тирик меҳнат ҳисобга олинмаган корхоналарда меҳнат унумдорлиги индекси меҳнат усули билан аниқланади:

$$I = \frac{\sum q_1 t_0}{\sum q_1 t_1}$$

Бунда: q_1 — жорий йилда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

t_1 ва t_0 — бир дона маҳсулот ишлаб чиқариш учун жорий даврда ва базис даврда сарфланган вақт.

Бу индекснинг сурати жорий даврдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун базис давр вақти сарфланса умумий сарфланган вақтни, маҳражи эса жорий даврда ишлаб чиқариш учун сарфланган вақтни билдиради. Индекснинг сурати билан маҳражи орасидаги фарқ иқтисод (ортиқча сарф) қилинган вақт миқдорини кўрсатади. Масалан, пойабзал фабрикаси бўйича қуйидаги маълумотлар мавжуд:

Маҳсулот турлари	ЎҚД и/ч (минг жуфт)	1 жуфт ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт (киши/соат)		ЎҚД и/ч барча маҳсулот учун сарфланган вақт (минг киши/соат)	
		БҚД	ЎҚД	БҚД меҳнат сарфланган	ЎҚД меҳнат сарфланган
	q_1	t_0	T_1	$q_1 t_0$	$q_1 T_1$
Ботинкалар	120	2,0	1,9	240	228
Туфлilar	160	1,8	1,7	288	272
				528	500

Фабрикада меҳнат унумдорлиги қуйидагича ўзгарган:

а) ботинкалар ишлаб чиқариш бўйича:

$$i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{2,0}{1,9} = 1,052 \text{ ёки } 105,2\%;$$

б) туфлilar ишлаб чиқариш бўйича:

$$i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{1,8}{1,7} = 1,059 \text{ ёки } 105,9\%;$$

с) иккала маҳсулот бўйича биргаликда:

$$I = \frac{\sum q_1 t_0}{\sum q_1 t_1} = \frac{528}{500} = 1,056 \text{ ёки } 105,6\%$$

Бунинг натижасида:

28 минг киши/соати ($\sum q_1 t_0 - \sum q_1 t_1 = 528 - 500 = 28$ минг киши/соати) тежалган.

Маҳсулот, меҳнат унумдорлиги ва ишчилар сони индекслари орасидаги боғланиш.

Маҳсулот ҳажми ишчилар сони ва меҳнат унумдорлиги даражаси қўлайтмасига тенг.

Айнан шундай боғланиш шу кўрсаткичларнинг индекслари орасида ҳам мавжуд.

Кўрсаткичлар	Режа	Амалда	Режани бажариш, %
1. Ялли маҳсулот (минг сўм, солиштирма баҳоларда)	8000	8360	104.5
2. Рўйхатдаги ўртача ишчилар сони	2000	1900	95.0
3. Бир ишчининг ўртача меҳнат унумдорлиги (сўм)	4000	4400	110.0

Ялпи маҳсулот бўйича режанинг 104,5%га бажарилиши ишчилар сони ва меҳнат унумдорлиги бўйича режанинг бажарилишига боғлиқ бўлган.

Статистика олдида ялпи маҳсулот динамикасида бу омилларнинг мутлақ миқдорини аниқлаш ҳам туради. Ялпи маҳсулотнинг умумий мутлақ ўсиши $\Delta = 8360 - 8000 = +360$ м.с., шу жумладан:

а) ишчилар сони бўйича режанинг бажарилмаслиги $\Delta_T = (T_1 - T_0)W_1 = (1900 - 2000) \cdot 4400 = -440$ м.с.

б) меҳнат унумдорлиги бўйича режанинг ортиқча бажарилиши. $\Delta_W = (W_1 - W_0)T_0 = (4400 - 4000) \cdot 2000 = +800$ м.с. .

4.4. Меҳнат унумдорлиги ва иш вақти

Меҳнат унумдорлиги маълум вақт бирлиги учун аниқланади, вақт бирлиги эса ҳар хил бўлади: йиллик, чораклик, ойлик ўртача ходимлар сони, ишланган киши/кунлари, киши/соатлари сони. Ана шу birlikларга нисбатан аниқланган меҳнат унумдорлиги даражаси ва сарфланган иш вақти орасида чамбарчас боғланиш мавжуд. Бу боғланиш шундан иборатки, маҳсулот ҳажмига маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги меҳнат талаб қилинишигина эмас, балки иш вақтидан рационал фойдаланиш даражаси ҳам таъсир кўрсатади. Бу боғланишни ойлик ўртача меҳнат унумдорлиги, кунлик ўртача меҳнат унумдорлиги ва соатлик ўртача меҳнат унумдорлигини солиштириб ўрганиш мумкин.

Меҳнат унумдорлиги ва сарфланган иш вақти орасидаги боғланишни ҳисоблаш

Кўрсаткичлар	Б,Ў	Ж,Ў	Индекслар
Ойлик ялпи маҳсулот (мс)	4262	4407	103,4
Ишчиларнинг ўртача сони	1200	1250	104,2
Ойдаги иш кунлари сони	24	23	96,0
Сменадаги иш соатлари	7,4	7,3	98,7
1.Ишчининг ўртача ойлик меҳнат унумдорлиги даражаси (сўм) 1:2	3552	3526	99,5
Ўртача кунлик меҳнат унумдорлиги даражаси (сўм) 1:3	148	153	103,6
Ўртача соатлик меҳнат унумдорлиги даражаси 1:4 (мс)	20	21	105,0

Жадвалда кўринишича, ҳар хил вақт бирлиги учун аниқланган меҳнат унумдорлигининг динамикасида тафовут мавжуд (99,5%; 103,6%; 105,0%). Ўртача кунлик ва йиллик меҳ-

нат унумдорлигининг динамикасига иш вақтидан фойдаланиш даражаси таъсир кўрсатган. Чунончи, ўртача кунлик меҳнат унумдорлиги динамикасининг ўртача соатлик меҳнат унумдорлиги динамикасидан пасайиб кетганлигига сабаб иш сменасининг жорий даврда базис даврга нисбатан қисқаришидир (7,3 соат ва 7,4 соат). Бунда кунлик меҳнат унумдорлиги динамикасини аниқлаш мумкин: $I = 105 \cdot 98,7 / 100 = 103,6 \%$.

Ўртача ойлик меҳнат унумдорлигининг ўртача кунлик меҳнат унумдорлигидан қолиб кетганлигига сабаб ойдаги иш кунлари камайиб кетлигидир (23 ва 24 иш кунлари). Бундан ойлик меҳнат унумдорлигининг динамикасини аниқлаш мумкин:

$$I = 103,6 \cdot 96,0 / 100 = 99,5 \%$$

Бу ҳисобларнинг кўрсатишича, меҳнат унумдорлигини бир вақт учун эмас, балки ҳар хил вақт birlikлари учун аниқлаш лозим. Бу эса, ўз навбатида меҳнат унумдорлигига иш вақтидан фойдаланиш даражасининг таъсирини аниқлаш имконинини беради.

Қисқача хулосалар

Меҳнат унумдорлиги — киши меҳнатини маълум вақт бирлиги ичида маълум миқдордаги истеъмол қиймати ярата олиш қобилиятидир. Маълумки, истеъмол қиймати ҳажмини орттириш икки хил йўл билан амалга ошириш мумкин: кўп киши меҳнатини сарфлаш ва меҳнат унумдорлиги даражасини ошириш орқали. Биринчи кўрсаткич сарфланган меҳнат ҳажмини инфодаласа, иккинчиси унинг сифатини инфодалайди.

Шунинг учун ҳам меҳнат унумдорлиги корхоналар хўжалик фаолиятининг муҳим сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат унумдорлигини кўтариш йўли билан ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш асосий интенсив усул ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Меҳнат унумдорлигини ўстириш омилларига нималар киради?
2. Меҳнат унумдорлиги даражасини аниқлашнинг қандай усуллари бор?
3. Меҳнат унумдорлиги индексларини тавсифланг.
4. Меҳнат унумдорлиги ва иш вақти ўртасидаги боғланишлар.

Асосий адабиётлар

1. Финансовое законодательство Республики Узбекистан. Т-10 -Т., 1994-96.
2. Питер Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Учебник. Перевод с нем. Издатель: Федеральное статистическое управление Германии. 1995.
3. В.М.Гальперин, С.М.Игнатъев, В.И.Моргунов. Микроэкономика. Т.1, Санкт-Петербург, «Экономическая школа», 1994.
4. Статистика рынка товаров и услуг. Учебник. Под.ред.-М.Беляевского. -М.: Финансы и статистика, 1995.

АСОСИЙ ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ

5.1. Асосий фондлар ҳақида тушунча ва статистика- нинг вазифалари

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириши учун маълум миқдордаги ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлишлари керак.

Ишлаб чиқариш предметлари (материаллар, хом ашё, ёқилғи ва ҳ.к.) ишлаб чиқаришда қайта ишланиши натижасида ишлаб чиқариш жараёни охирида тайёр маҳсулотга ўтиб кетади ва унинг ўзагини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш фондлари (куроллар, асбоб-ускуналар, транспорт, ўтказувчи қурилмалар ва ҳ.к.) ёрдамида ишчи кучи ишлаб чиқариш предметларини тайёр маҳсулотга айлантиради.

Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнининг бир неча босқичларида иштирок этади ва вақт ўтиши билан аста-секин эскириб боради. Ишлаб чиқариш предметлари эса ишлаб чиқариш жараёнининг бир босқичда бутунлай ишлатилиб, маҳсулотга айланиб кетади.

Демак, тайёр маҳсулотга ишлаб чиқариш предметлари ўз қийматларини бутунлай ўтказади. Ишлаб чиқариш фондлари эса аста-секин эскириб боришига қараб ўтказади ва ишлаб чиқаришнинг бир неча босқичида қатнашади.

Шундай қилиб, асосий фондлар-қиймат (пул) шаклида фойдаланган, хизмат муддати 1 йилдан кам бўлмаган меҳнат воситалари йиғиндиси бўлиб, улар ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт қатнашади ва қийматини тайёр маҳсулотга аста-секин, эскиришига қараб ўтказа боради.

Бу борада статистиканинг вазифаларига қуйидагилар киради:

- асосий фондлар ҳажми ва тузилишини ўрганиш;
- асосий фондлар динамикасини ўрганиш;
- асосий фондлар ҳолатини характерлаш;
- асосий фондлардан фойдаланиш даражасини ўрганиш.

5.2. Асосий фондларни таснифлаш

Саноат корхонасининг асосий фондлари бажарадиган ҳар хил вазифаларига биноан турли-туман шаклларда учрайди. Шунинг учун уларни тўғри таснифлаш муҳим аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқаришда қатнашадиган асосий фондларни статистика ишлаб чиқаришдаги технологик вазифасига қараб таснифлайди ва улар 3 қисмга ажратилади:

1) Ишлаб чиқаришнинг суяк ва мускул тизими (станоклар, машиналар, аппаратлар ва ҳ.к.).

2) Ишлаб чиқариш томонидан сўриладиган тизимлар (омборлар, ўтказувчи қурилмалар, транспортёрлар ва ҳ.к.).

3) Ишлаб чиқариш жараёни меъёрида ўтиши учун шароит яратувчилар (иморатлар, иншоотлар, ва ҳ.к.).

Шунга асосланиб, статистик режалаштириш ва ҳисобда асосий фондларнинг натурал кўриниши ва технологик вазифасига қараб асосий фондлар 9 та гуруҳга ажралади:

1. Иморатлар;

2. Иншоотлар;

3. Ўтказувчи қурилмалар;

4. Машина ва усқуналар.

Шу жумладан:

а. қувватли машина ва усқуналар;

б. Ишчи машина ва усқуналар.

Улардан:

а. автоматик машина ва усқуналар;

б. ўлчайдиган ва тўғрилайдиган асбоблар;

в. ЭХМлар.

5. Транспорт воситалари;

6. Асбоб ва усқуналар;

7. Ишлаб чиқариш ашё ва анжомлари;

8. Хўжалик анжом-ашёлари;

9. Бошқа асосий фондлар.

Бу туркумлаш, асосий фондлар таркиби бўйича маълумот олиш, техник ўзгаришларни билиш, асосий фондлар эскириши ва амортизациясини тўғри аниқлаш ҳамда уларни яратувчи тармоқларни режалаштириш имконини беради.

Бу туркумлаш, асосий фондларнинг фаол қисмини (меҳнат предметга таъсир этувчи қисми) ажратиш имконини яратади. Саноатда уларга қувватли машина ва усқуналар, ишчи машина ва усқуналар, ўлчов асбоблари, лаборатория усқуналари ва асбоб-усқуналари кирди. Илмий-техника тараққиёти натижасида асосий фондлар ичида фаол қисмининг салмоғи таворо ортиб боради ва бу ҳолат, ўз навбатида, ишлаб чиқариш самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

5.3. Асосий фондларни баҳолаш

Асосий фондларнинг ҳар бири ёки уларнинг бир гуруҳи натурал кўрсаткичда ҳисобга олинади. Масалан, печлар – фойдаланиш майдони m^2 , янайидиган иморатлар – сонда ва фойдаланиш майдони m^2 да.

Асосий фондларни бундай кўрсаткичларда ҳисобга олиш кўп иқтисодий масалаларни ҳисобга олишда ишлатилади.

Шунга қарамай, асосий фондларнинг ҳолати ва ишлатилиши ҳақидаги умумий кўрсаткичларни аниқлашда, уларни гуруҳлашда, тармоқ ёки бутун саноатнинг асосий фондлари ҳажмини аниқлашда қиймат (пул) шаклида баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Бу шакл асосида йиллик амортизация меъёри ва суммаси аниқланади, асосий фондлар баланси тузилади.

Амалиётда асосий фондларни қуйидагича баҳолаш усуллари қўлланилади:

1. Тўлиқ қиймати бўйича:

а. бош-бирламчи баҳо;

б. тикланишдаги баҳо.

2. Эскирган қисмини ажратини қиймати бўйича:

а. бош-бирламчи баҳо;

б. тикланишдаги баҳо.

3. Йўқотишдаги баҳо.

Асосий фондларни сотиб олиш, олиб келиш, ўрнатилган амалий харажатлар ишғиндиси асосий фондларнинг тўлиқ бирламчи – бош қиймати деб аталади. У асосий фондларни баҳолашнинг асосий тури ҳисобланади.

Тиклаш қиймати эса шу қийматнинг ҳозирги баҳоларда инфодаланишидир. Қурилиш материалларини ҳозирги баҳосида, ҳозирги вақт транспорт харажатларида ва ҳ.к. Бу баҳо асосий фондларни қайта баҳолаш натижасида қўйилади.

Эскирган қисмини ажратини қиймати деб, тўлиқ бирламчи қиймат ёки тиклаш қийматидан эскирган қисм қиймати айириб ташлангандан кейин коладиган қийматга айтилади.

Эскириб, ишлаб чиқаришдан чиқариб ташланган қиймати йўқотини қиймати дейилади.

Ҳар хил иқтисодий ҳисоботлар учун асосий фондларни тўғри баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Бундай баҳони асосий фондларни инвентаризация қилиб ва қайта баҳолаб билиш мумкин.

5.4. Асосий фондларнинг эскириши, амортизация суммаси ва меъёри

Асосий фондлар амортизацияси – уларнинг жисмоний ва маънавий томондан эскиришини пул шаклида инфодалашдир. Шу билан бирга амортизация асосий фондлар қийматининг таъйёр маҳсулотга ўтказган қисмини белгилайди. Жисмоний эскириш уларни ишлатиш натижасида ҳосил бўлади.

Маънавий эскиришнинг эса 2 тури мавжуд:

- мавжуд асосий фондларга нисбатан унумлироғи ишлаб чиқарилганда;

- мавжуд асосий фондларга нисбатан арзонроғи ишлаб чиқарилганда.

Ҳисмоний ва маънавий эскиришнинг пулда ифодаланиши ҳисобланган амортизация ажратмалари аста-секин йиғила бориб, амортизация фондини ташкил этади. Бу фонд ҳисобидан асосий фондлар бутунлай ёки қисман тикланиб борилади. Статистика асосий фондлар амортизациясини ўрганишда йиллик амортизация суммаси ва амортизация меъёрини бир-биридан ажратади.

Йиллик амортизация суммаси йил давомида ажратилган амортизация суммалари йиғиндиси бўлиб, у қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$A_n = \frac{БББ + ЙХ - ЙБ}{T};$$

Бунда: БББ — объектнинг тўлиқ бош бирламчи баҳоси;

ЙХ — ишлатиб бўлинган объектни йўқотиш харажатлари (демонтаж, ажратиш, бузиш ва ҳ.к.);

ЙБ — объектни йўқотиш вақтида олинган материаллар, деталлар ва бошқа сотишдан тушган тушум;

T — объектнинг хизмат кўрсатиш даври.

Ўзбекистонда амортизация ажратмалари қонун бўйича фақат уларни янгилашга сарфланади (чунки уларни таъмирлаш харажатлари жорий харажатларга ҳисобланиб, маҳсулот таннархига қўшилади).

Амортизация ажратмалари бош, бирламчи ёки тиклашдаги тўлиқ баҳосига нисбатан махсус ўрнатилган меъёр асосида амалга оширилади. Бу меъёр асосий фондларнинг турларига қараб табақалаштирилган ва улар бир йилга ҳисоблана-

ди: $N_a = \frac{A \cdot 100}{БББ}$. Ҳар ойлик амортизация суммасини аниқлаш учун унинг бир йиллик суммасини ҳисоблашнинг икки усули мавжуд: профессионал-чиқиқли ва тезлаштирилган усуллар.

Профессионал-чиқиқли усулда объектнинг қиймати унинг бутун хизмат қилиш даврида ҳар бир баробар равишда амалга оширилади. Масалан, агар объектнинг хизмати даври 5 йил бўлса, унда унинг балансидаги қийматининг 1/5 қисми қопланади ёки амортизациянинг чиқиқли меъёри 20%га тенг бўлади.

Асосий фондлар актив қисмининг тезлаштирилган амортизация меъёри ишлаб чиқаришни таркибан ўзгартирини ва уни

модернизация қилиш учун мўлжалланган. У амортизация меъ-
ёрининг икки марта кўпайтирилган ҳажмига тенг бўлиб, объект-
нинг қолдиқ қийматиغا нисбатан қўлланади.

Мисолнимизда икки марта кўпайтирилган чизиқли аморти-
зация меъёри 40%га тенг. У ҳолда объектнинг қиймати 2000
минг сўм бўлсин. Амортизация ажратмалари фойдаланишнинг
биринчи йилида 800 минг сўм бўлади ($2000 \text{ сўм} \cdot 0,4$). Биринчи
йил ишлатиб бўлингач, қолдиқ қиймат – 1200 сўм ($2000-800$).
Объектнинг қолдиқ қийматиغا нисбатан иккинчи йил аморти-
зация ажратмалари 480 минг сўмга тенг ($1200 \cdot 0,4$). Фойдала-
нишнинг бошқа йиллари учун ҳам амортизация ажратмалари
шундай ҳисобланади.

Амортизация ажратмалари асосий фондлар учун янги ка-
питал маблағларни молиялаштиришга ёки қурилиш материал-
лари, ускуналар ёки номатериал активларни сотиб олиш учун
узоқ муддатли молиявий қўйилмаларга сарфланади.

Узоқ муддат фойдаланиладиган асосий фондларни яра-
тиш ва сотиб олиш учун қилинган харажатлар узоқ муддатли
инвестициялар деб аталади. Бу харажатлар жорий йил хара-
жатларига киритилмайди.

Инвестициялашнинг моҳияти шундаки, кейинроқ фойда
олиш учун маълум лойиҳаларга капитал қўйилади. Инвестици-
он лойиҳаларнинг шакллари ва мазмуни янги корxonани қуришни
режалаштиришдан тортиб, то асосий капиталнинг янги элемент-
ларини сотиб олишигача бўлиши мумкин.

Корxonалардаги асосий фондлар қиймати тинмай ўзгариб
туради. Уларнинг кўпайишига қўйидаги омиллар таъсир этади:

- сотиб олиш;
- қуриш;
- инвентаризация давридаги баҳосининг ортиши.

Камайиши эса:

- эскирган сабабли йўқотиш;
- бошқа корxonаларга сотиш;
- табиий офат натижасида йўқотилиш;
- инвентаризация даврида баҳоси камайиши.

Асосий фондлар ҳақидаги маълумотларга асосан корxона
ва тармоқлар бўйича уларнинг тўлиқ қиймати бўйича баланси
тузилади:

$$Of_0 = П - В = Of_1$$

Бунда: Of_0 - асосий фондларнинг йил бошидаги қолдиғи;
 Of_1 - асосий фондларнинг йил охиридаги қолдиғи;
П - асосий фондларнинг келиши;

В - асосий фондларнинг чиқиши.

Масалан, тармоқда йил бошида 6000 м. с. асосий фонд мавжуд эди. Йил давомида ишлаб чиқаришга 1200 м.с. асосий фонд киритилди ва 200 м.с. асосий фонддан чиқарилди. У ҳолда асосий фондларнинг баланси қуйидагича тузилади:

$$\begin{aligned}6000+1200-200&=7000 \\7200&=7200.\end{aligned}$$

5.5. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш

Асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил қилиши учун уларнинг экипутация ҳолати, эскириш даражаси ва улардан фойдаланишни характерлаш бўйича маълумотга эга бўлмоқ керак.

Асосий фондларнинг эскириш даражаси мутлақ ва нисбий кўрсаткичларда ифодаланади.

Масалан, қайсидир тармоқнинг асосий фондлар қиймати 10 млрд. сўм Унинг қолдиқ қиймати эса 8 млрд. сўм. Бундай ҳолда унинг эскирганлари суммаси 2 млрд. сўм бўлади. Эскириш коэффициентини қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\text{Эскириш коэф.} = \frac{\text{Оф} - \text{Оф}^1}{\text{ОФ}}$$

Бу ерда: Оф - асосий фондларнинг бошланғич қиймати;
Оф¹ - қолдиқ қиймати.

Эскириш коэффициентини яроқлилик коэффициентини билан узвий боғлиқдир. Эскириш коэффициентини қанча кичик бўлса, яроқлилик коэффициентини шунча катта бўлади ва аксинча. Агар коэффициент «1» дан эскириш коэффициентини айириб ташласак, яроқлилик коэффициентинга эга буламиз.

Масалан, юқоридаги мисолимизда эскириш коэффициентини = 10-8 = 0,2 ёки 20%; Яроқлилик коэффициентини = 1-0,2 = 0,8 ёки 80%.

Асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқариш суръатини характерлаш учун уларни янгилаш коэффициентини қўлланилади.

Янгилаш коэффициентини;

Бу ерда: ЯК – янги киритилган асосий фондлар қиймати;

Ф₁ – асосий фондларнинг йил охиридаги қиймати.

Бундан ташқари чиқини коэффициентини ҳам қўлланилади.

$$\text{Чиқини коэффициентини} = \text{ЕВ} / \text{Ф}_0$$

Бунда: $EВ$ – чиқарилган асосий фондлар қиймати;
 Φ_0 – асосий фондларнинг йил бошидаги қиймати.

Асосий фондларнинг ҳаракати ва ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

Кўрсаткичлар номи	Ҳисоблаш усули
1. Ҳаракат кўрсаткичлари	Янги киритилган асосий фондлар қиймати
1.1. Киритиш коэффициенти	Асосий фондларнинг йил охиридаги қиймати
1.2. Янгилан коэффициенти	Янги киритилган асосий фондлар қиймати
	Асосий фондларнинг йил охиридаги қиймати
1.3. Чиқариш коэффициенти	Чиқиб кетган асосий фондлар қиймати
	Асосий фондларнинг йил бошидаги қиймати
2. Ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар	Иўқотилган асосий фондлар қиймати
	Асосий фондларнинг йил бошидаги қиймати
2.1. Эскириш коэффициенти	Эскириш суммаси
	Асосий фондларнинг тўлиқ қиймати
2.2. Яроқлилик коэффициенти	Қолдиқ қиймати
	Асосий фондларнинг тўлиқ коэффициенти

Бу кўрсаткичлар асосий фондлар баланси маълумотлари асосида тузилади.

Асосий фондлар ҳажми ва ҳолати баланси

Йил бошидаги ҳажми	Йил давомида киритилди		Йил давомида чиқарилади		Йил охиридаги ҳажми
	жами	шу жумладан, янги асосий фондлар	жами	шу жумладан, иўқотилди	
1	2	3	4	5	6
4250	1230	600	200	150	5280

Шу маълумотлар асосида асосий фондлар ҳажми ва ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблаймиз:

1. Кириштиш K_r : $K_r = \frac{1230}{5280} \cdot 100 = 23,2\%$;

2. Янгилаштиш K_n : $K_n = \frac{600}{5280} \cdot 100 = 11,4\%$;

3. Чиқариш K_v : $K_v = \frac{200}{4250} \cdot 100 = 4,7\%$;

4. Йўқотиш K_d : $K_d = \frac{150}{4250} \cdot 100 = 3,5\%$;

5. Яроқлилик K_x : $K_x = \frac{3850}{5280} \cdot 100 = 72,9\%$;

6. Эскириш K_T йил охирига: $K_T = \frac{3850}{5280} \cdot 100 = 27,1\%$.

Ушбу маълумотлар асосида йил охирида асосий фондлар эскириш суммаси (мутлақ қиймат)ни ҳам ҳисоблаш мумкин: турли қиймат ва эскириш суммаси орасидаги фарқ: $5280 - 3850 = 1430$ минг сўм.

У ҳолда эскириш K_T га тенг бўлади:

$$\frac{1430}{5280} \cdot 100 = 27,1\% \text{ ва } K_T = 100 - 27,1 = 72,9\%.$$

Худди шундай кўрсаткичларни йил бошига нисбатан ҳам ҳисоблаш мумкин. Шунингдек, эскириш коэффициентини ҳам ҳисобласа бўлади. Эскириш коэффициенти асосий фондлар қийматининг маҳсулотга ўтказилган қисмини, яроқлилик коэффициенти эса, асосий фондларнинг эскирмаган қисми қийматини ифодалайди.

Асосий фондлардан фойдаланиш даражасини характерлаш учун ҳар бир сўмлик асосий фондда ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги (фонд қайтими) қўлланилади. Уларнинг динамикасини ўрганишда асосий фондлар ҳам, маҳсулотлар ҳам ўзгармас баҳоларда белгиланади. Масалан,

	1998 йил	1999 йил
Асосий фондларнинг йиллик ўртача баҳоси (м.с.)	6000	8000
Янги маҳсулот (м.с.)	9000	14400

Аниқлансин:

1. 2001 ва 2002 йилларда асосий фондлардан фойдаланиш даражаси.

2. 2002 йилларда қўйидаги омилларнинг маҳсулот ҳажми ўзгаришига таъсири.

а) асосий фондлардан яхшироқ фойдаланиш натижасида;

б) асосий фондлар ҳажминининг ортиши.

1) 2001 й. = $9000 / 6000 = 1,5$ сўм.

2002 й. = $14400 / 8000 = 1,8$ сўм

маҳсулот ҳажминининг умумий ўсиши:

2) $14400 - 9000 = 5400$ млн. сўм.

а) $0,3 \cdot 8000 = 2400$

$1,5 \cdot 2000 = 3000 / 5400$.

Демак, 5400 млн. сўмлик қўшимча маҳсулотнинг 2400 млн. сўмлиги яхшироқ фойдаланиш, 3000 млн. сўмлиги асосий фондларни кўпайтириш ҳисобига олинган. Фонд қиймати қайтими кўрсаткичи тўғри кўрсаткич, унинг тескари кўрсаткичи фонд

талабчанлиги кўрсаткичи ҳисобланади: $h = \frac{\phi}{q}$ ва у бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун неча бирлик фонд талаб қилинишини ифодалайди. Бу кўрсаткич қанча кичик бўлса, самарадорлик шунча юқори бўлади.

Ҳамиятнинг моддий-техник базаси яратилган сари меҳнатнинг асосий фондлар билан қуролланиши ортиб боради. Бу кўрсаткич асосий фондлар қийматини корхонадаги ходимлар сонига ёки энг кўп ишчи ишлаган сменадаги ишчилар сонига бўлиш орқали аниқланади.

Масалан, корхона асосий фондлари қиймати – 12 млн. сўм. Энг кўп ишчилар ишлаган сменадаги ишчилар сони 12000 киши.

Меҳнат фонд билан қуролланганлиги = $12\text{млн.} / 12000$ киши = 10 минг. сўм.

Демак, ҳар бир ишчи 10000 минг сўмлик асосий фондлар билан қуролланган. Бу кўрсаткичнинг ортиши меҳнат унумдорлиги ортишига олиб келади.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш предметлари (материаллар, хом ашё, ёқилғи ва ҳ.к.) ишлаб чиқаришда қайта ишланиши натижасида ишлаб чиқариш жараёнининг охирида тайёр маҳсулотга ўтади. Ишлаб чиқариш фондлари (қуруллар, асбоб-ускуналар транспорт, ўтказувчи қурилмалар ва ҳ.к.) ёрдамида ишчи кучи ишлаб чиқариш предметларига тайёр маҳсулот олиш учун таъсир этади. Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнининг бир неча актларида иштирок этади ва аста-секин эскириб боради. Ишлаб чиқариш предметлари эса ишлаб чиқариш жараёнининг бир актида бутунлай ишлатилиб, маҳсулотга тўлиқ ўтиб кетади.

Демак, тайёр маҳсулотга ишлаб чиқариш предметлари ўз қийматларини бутунлай бир ишлаб чиқариш актида қолдиқсиз ўтказишади. Ишлаб чиқариш фондлари эса аста-секин эскириб боришига қараб ўтказишади ва ишлаб чиқаришнинг бир неча актида қатнашади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Асосий фондларнинг моҳияти ва статистиканинг вазифалари нималардан иборат?
2. Асосий фондларнинг таснифланиши.
3. Асосий фондларни баҳолаш усулларини айтиб беринг
4. Асосий фондларнинг эскириши, суммаси ва меъёри ҳақида сўзлаб беринг
5. Асосий фондларнинг тўлиқ ва қолдиқ қиймати бўйича баланс ҳақида нималар биласиз?
6. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичи ҳақида-чи?

Асосий адабиётлар

1. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. -М. Статистика, 1991.
2. В.Е.Адамов, Статистика промышленности, Учебник. -М.: Финансы и статистика, 1987.
3. Қ.Ҳамдамов, У.Маҳаммадиев. Микроқтисод асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1994.
4. Э.Эгамбердиев. Микроқтисодиёт асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1995.
5. А.Ўлмасов, М.Шарифхўжаев. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Мехнат, 1995.

АЙЛАНМА ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ

6.1. Айланма фондлар таркибини статистик ўрганиш

Айланма фондлар -- бир йилдан кам хизмат қиладиган, қиймати 15 минимал иш ҳаққидан кам бўлган, ишлаб чиқариш жараёнида бир марта ишлатиладиган ва ўз қийматини тайёр маҳсулотга бутунлай ўтказиб юборадиган активлардир.

Материал айланма маблағлар захираси қуйидагилардан ташкил топади: хом ашё ва материаллар қайта ишлашга мўлжалланган қимматбаҳо металллар ва тугалланмаган ишлаб чиқариш, ташқарига чиқарилган маҳсулот ва қайта сотиш учун мўлжалланган товарлар, чет элда бўлган, лекин шу мамлакат аҳолисининг мулки захираларининг ортиши (бунда хориж ҳудудлари мулки захирасининг ўсиши эътиборга олинади).

Бухгалтерия ҳисобида муайян предметлар «тез ишлатиладиган ва кам баҳоли предметлар» (асбоб, инвентар ва мослама-лар) деб аталади. Бухгалтерия ҳисоби бўйича бундай предметлар ишлаб чиқариш жараёнига ўтказилиши, уларнинг қиймати харажатларга қўшиб юборилиши ҳам, ёки 50 фоизи харажатларга қўшилиб, 50 фоизини аста-секин ишлатилишига қараб харажатларга қўшиб юбориш ҳам мумкин.

Айланма фондлар таркибида, аввало, материал-буюм элементлари (айланма маблағлар), сўнгра пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий маблағлар (облигациялар, векселлар ва ҳ.к.лар) ажратилади.

Қисқа муддатли молиявий қўшилмалар, ҳисоботдаги маблағлар ва пул маблағлари таркиби корхоналар фаолиятининг асосий йўналишига (ишлаб чиқарувчи ёки савдо-воситачилик характеридаги фаолият) боғлиқ эмас.

Лекин айланма фондларнинг материал-мулк элементлари таркиби корхоналарнинг фаолиятига боғлиқ. Агар корхона ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланса, у ҳолда мулкнинг асосий қисми ишлаб чиқариш захираларидан ва тайёр маҳсулотлардан ташкил топади. Агар корхона таъминот, савдо-воситачилик вазифасини бажарса, у ҳолда асосий ўрини сотишга мўлжалланган товарлар эгаллайди.

Умуман, корхоналар айланма фондлари таркибини бухгалтерия ҳисобининг мавжуд бўлган сётларига мослаштириб, таснифлаш мумкин.

6.2. Айланма фонд ҳажмини ва айланишини аниқлаш

Айланма фонд ҳажмини икки даврда – маълум кунга (одатда, чоракнинг охириги куни) ёки жорий даврдаги ўртача ҳажми бўйича аниқлаш мумкин.

Айланма фондларнинг маълум кунга бўлган ҳажмини бухгалтерия баланси маълумотлари ёки бухгалтериянинг синтетик ва аналитик ҳисоблари маълумотлари асосида аниқлаш мумкин.

Айланма фондларнинг ўртача қолдиғини аниқлаш учун берилган маълумотларга асосан ўртача арифметик ($O = \frac{O_0 + O_6}{2}$)

ёки ўртача хронологик формуладан ($O = \frac{O_0/2 + O_1 + O_2 + O_3 + O_6/2}{n-1}$) фойдаланилади.

Масалан, корхона айланма фондлари қолдиғи чорак бошида 240 млн.сўм, охирида 260 млн.сўм бўлса, у ҳолда ўртача қолдиқ 250 млн.сўм бўлади.

Ўйининг ҳисобот кунлари:	1.01.2003	1.04.2003	2.07.2003	1.10.2003	1.01.2004
Айланма фонд қолдиғи, млн.сўм	240	280	200	290	300

$$\text{У ҳолда, } \bar{O} = \frac{240/2 + 280 + 200 + 290 + 300/2}{5-1} = 275 \text{ млн.сўм.}$$

Айланма фондлар қолдиғининг ўзгаришига сабаб шундаки, ишлаб чиқариш жараёнининг бошида мавжуд бўлган захиралар ишлаб чиқариш томонидан сўрилади. Уларни тиклаш маҳсулотларни сотиш натижасида олинган молиявий маблағлар ҳисобидан амалга оширилади. Умуман, бу жараённи айланма фондларнинг айланиши деб аташ мумкин:

МЗ → МИЧ → ИЧ → СТТ

Бунда: МЗ – материаллар захираси;

МИЧ – маҳсулотларнинг ишлаб чиқаришда ишлатилиши;

ИЧ – ишлаб чиқариш жараёни;

СТТ – сотишдан тушган тушим.

Айланма фондларнинг айланиш тезлигини аниқлаш учун шу даврда сотилган маҳсулотлар ҳажмини айланма фонднинг ўртача қолдиғига бўлинади:

$$K_{\text{айл}} = \frac{СТТ}{\bar{O}}$$

Бу кўрсаткичнинг моҳияти шундаки, у айланма фондларнинг давр мобайнида неча марта айланганини ифодалайди. Масалан, корхона маҳсулотларини сотишдан тушган тушим 2000 млн. сўм, айланма фондларнинг ўртача қолдиги 400 млн. сўм. У ҳолда $K_{айл} = 2000/400=5$ марта айланган.

Шундан бир айланиш учун керак бўлган қунлар сонини ҳам ҳисоблаш мумкин:

$$K=T/K_{айл}$$

Бунда: $K_{айл}$ – айланиш коэффициенти;

T – давр узунлиги (ой – 30 кун, чорак – 90 кун, йил – 360 кун).

Мисолимизда да бир марта а айланади.

Бу кўрсаткич қанчалик кичик бўлса, айланма фондлар самарадорлиги шунчалик юқори бўлади.

6.3. Бир бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш учун қилинган харажат

Бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган харажатни аниқлаш учун шу турдаги сарфланган барча моддий харажат натурал ҳолатда (M) ишлаб чиқарилган, ишга яроқли маҳсулот ҳажми(q)га бўлинади:

$$m=M:q$$

Бу кўрсаткични ҳам меъёр бўйича, ҳам амалдагисини қуйидаги схема асосида аниқлаш мумкин:

Ишбний харажат – жами				Бракдан йўқотув
Фойдалани харажат	Чиккидилар			
	фойдаланадиган		фойдаланмайдиган	
	материаллардан ишлаб чиқаришга киритилган жараёнида	Ишлов бериш вақтида		

Фойдалани харажат ишчи чизмалар, технологик карталар ва бошқа технологик карталар – ҳужжатлар асосида аниқланади ва у бир дона маҳсулот таркибида моддалардан қанча борлигини ифодалайди. Масалан, бир столнинг ҳажми (150x70см) ва қолдиги 2 см. бўлса, унга сарфланадиган ДСП миқдори 0,021 м³ бўлади (150x70=21000 см³ ёки 0,021 м³).

Материалларни ишлаб чиқаришга киритилган жараёнидаги чиқинди шу ҳолатда пайдо бўладиги, қачонки бевосита омборда берилган ҳажм (размер)лар бўйича материаллар бичилса (маса-

лан, пўлат парчасини металл конструкциялар цехига узатиш учун берилган узунлик бўйича бўлакларга ажратилса). Бунда утил-лаштириш мумкин бўлган чиқиндилар ҳам ҳосил бўлади (қийқ-индиларни металлومга тошириш мумкин ёки қайта эритса ҳам бўлади), уларни мавжуд технология бўйича ишлатиш мумкин эмас.

Цехларда ишлов беришда ҳосил бўлган чиқиндилар фой-даланиладиган ва фойдаланиломайдиغانларга ажратилади. ДСПни цехда қайта ишлаш вақтида ишлатиладиган чиқитлар (қирқ-илган рейка ва ҳ.к.) билан бирга ишлатиб бўлмайдиган (ке-синида ҳосил бўлган қипиқлар, текислаш вақтида ҳосил бўлган чанг ва ҳ.к.) чиқиндилар ҳам ҳосил бўлади.

Бракдан йўқотувчилар ҳар хил сабабларга кўра ҳосил бўлади (сифатсиз материалларни ишлатишдан, қайта ишловчи технологиялар бузилишдан, ишчи айби билан, ноқулай асбоб ишлатишдан ва ҳ.к.). Бракдан амалдаги йўқотушни аниқлаш учун ҳосил бўлган маҳсулотнинг соф вазни (размери) олинади, чунки сифатли ва брак маҳсулотни, ишлаб чиқаришдаги чиқин-диларни алоҳида-алоҳида ҳисоблаб бўлмайди.

Умуман, амалиётда ишбнй харажатларни камайитиришнинг 3 хил усули мавжуд: маҳсулотлар тузилишини мукамаллашти-риш; қайта ишлов вақтида чиқиндиларни қисқатириш (мукам-ал технологияларни қўллаш натижасида) ва бракни йўқотини.

Материал харажатлар ишлаб чиқариш харажатлари ичи-да катта салмоққа эга бўлгани учун ишбнй харажатларини доим назорат қилиб туриш лозим. Бунинг учун индекс усулидан кенг фойдаланилади.

Одний ҳолатда бир хил маҳсулот ишлаб чиқаришда, бир хил материал ишлатилса, қуйидаги формула ишлатилади:

$$i_m = m_1 / m_0;$$

Бунда: m_1 — жорий даврда бир бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган материал ҳажми; M_0 — шунинг ба-зис даврдагиси.

Кўришиб турибдики, касрнинг сурати билан махражи ора-сидаги фарқ ишбнй харажатларининг ўзгариши натижасида олиш-ган иқтисод ёки ортиқча сарф ҳажмини ифодалайди:

$$\Delta m = m_1 - m_0;$$

Агар умумий иқтисод ёки ортиқча сарф ҳажмини аниқлаш лозим бўлса, у ҳолда бу кўрсаткични амалда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот ҳажмига кўнайитирилади:

$$\Delta m = (m_1 - m_0) \cdot q_1$$

Амалиётда ишлаб чиқарилган барча маҳсулотлар турлари бўйича умумий нисбий харажатлар индекси ва умумий иқтисод (ортиқча сарфлаш) ҳажмининг ҳам ҳисоблаш лозим бўлади. Нисбий харажат индекси ҳар хил маҳсулотлар маҳсулотларини ишлаб чиқаришда қўлланилади. Шунинг учун умумий индексни олиш мақсадида ҳар хил материаллар бирлиги пулда баҳоланади. Бунда базис даврдаги (P_0) ёки жорий даврдаги (P_1) баҳодан ўзгармас баҳо сифатида фойдаланиш мумкин. У ҳолда, умумий индекс қуйидагича ҳисобланади:

$$I_m = \frac{\sum m_1 p_0 q_1}{\sum m_0 p_0 q_1};$$

Бунда: m_1 ва m_0 – шу турдаги материалларнинг маҳсулот турлари ҳар бир бирлиги учун сарфланган ҳажми;

p_0 – материаллар бирлигининг базис даври баҳоси, у икки солиштирилган давр учун ҳам ўзгармас қилиб олинади;

q_1 – жорий даврда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг турлари бўйича ҳажми.

Бу индекснинг сурати билан маҳражн орасидати фарқ нисбий харажати ўзгариши натижасида пул шаклидаги умуман материаллар бўйича қўрилган иқтисод ёки ортиқча сарф ҳажмининг фойдалайди. Бунинг ҳисоблашнинг қуйидаги шартли мисолда кўриб чиқамиз:

Маҳсулотларнинг ўлчов бирлиги	Ишлаб чиқарилган	Материалнинг номи ва ўлчов бирлиги	Маҳсулот бирлиги нархи, минг сўм	Маҳсулот бирлигига сарфланган нисбий харажат		Маҳсулот бирлигига сарфланган умумий материал, минг сўм	
				Меъёр бўйича	Амалда	Меъёр бўйича	Амалда
	q_1	-	P_0	m_1	m_0	$m_0 P_0$	$m_1 P_0$
Уқувчилар учун етоллар, дона	500	Плита ДСП, м ³	120,0	0,040	0,035	4,80	4,20
		Ёғоч, 4 бурчакли, дона	40,0	4	5	160,00	200,00
		Йезиш	-	-	-	164,80	204,20
Ошхона ўтириқчлари, дона	100	Плита ДСП, м ³	120,0	0,002	0,003	0,24	0,36
		Ёғоч, 4 бурчакли, дона	40,0	4	4	160,00	160,00
		Чиройли ишлов берувчи ёғоч м ³	5,0	0,25	0,16	1,25	0,80

Жадвалда берилган маълумотларга кўра, ўқувчилар учун ишлаб чиқарилган 500 та стол стол учун – $204,2 \cdot 500 = 102100$ минг сўмлик, 1000 та ошхона ўтирғичлари учун – $161,16 \cdot 1000 = 161160$ минг сўмлик материал сарфланган. Меъёр бўйича эса, уларга столлар – $161,49 \cdot 1000 = 161490$ минг сўмлик материал сарфланиши керак эди.

Шуларин ҳамма материаллар бўйича ўртача нисбий харажатлар индекси:

$$J_m = \frac{\sum m_1 p_0 q_1}{\sum m_0 p_0 q_1} = \frac{102100 + 161600}{82400 + 161460} = \frac{263260}{243890} = 1.079 \text{ ёки } 107,9\%$$

Бунинг маъноси шундан иборатки, ўртача нисбий харажат меъёрга нисбатан 7,9 фоизга ортиқча сарфланган, натижада материаллар бўйича 19370 минг сўм ($263260 - 243890$) ортиқча ишлатилган. Бундан кўриниб турибдики, асосий ортиқча материал сарфлаш столлар ишлаб чиқаришда юз берган ($102100 - 82400 = 19700$ минг сўмлик), ошхона ўтирғичларини ишлаб чиқаришда эса 330 минг сўм тежалган ($161600 - 161490 = 330$ минг сўмлик).

Шундай қилиб, айланма фондлар асосий фондлардан тўздан фарқланади. Улар бир ишлаб чиқариш циклида иштирок этадилар, ишлаб чиқариш харажатлари таркибида юқори салмоққа эга. Уларни белгиланган меъёр асосида сарфлаш бозор иқтисодиётида муҳим аҳамият касб этади.

Қисқача хулосалар

Айланма фондлар асосий фондлардан фарқли ўлароқ, бир ишлаб чиқарини циклида қатнанади ва ўз қийматини тайёр маҳсулотга бутунлай ўтказиб юборади.

Уларни ўрғанишида статистика қўидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланади: ўртача қолдиқ, захираларнинг айланини тезлиги, бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқарини учун сарфланган материаллар ҳажми ва ҳоказолар. Бозор иқтисодиёти талабларига кўра, қорхоналар айланма фондларидан тежаб-тергаб, самарали фойдаланишилари лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Айланма фондлар таркиби нималардан ташкил тонади ва уларнинг маибаи нимада?

2. Айланма фондларини ўрғанишида статистика қандай кўрсаткичлар тизимидан фойдаланади?

3. Бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқарини учун сарфланган материал ҳажми ва унинг индекслари.

Асосий адабиётлар

1. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. -М.: Статистика, 1991.

2. В.Е. Адамов. Статистика промышленности. Учебник. -М.: Финансы и статистика, 1987.

3. Қ.Ҳамдамов, У. Маҳаммадалиев. Микроиқтисодиёт асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1994.

4. Э.Эгамбердиев. Микроиқтисодиёт асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1995.

5. А.Ўлмасов, М.Шарифхўжаев. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Меҳнат, 1995.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАШИНА ВА УСКУНАЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

7.1. Ишлаб чиқариш ускуналари ва уларнинг таснифлари

Ишлаб чиқариш ускуналари ҳам асосий фондларнинг актив қисми ҳисобланиб, улар ёрдамида кишилар табиий бойликларни қазиб оладилар ёки эҳтиёжларини қондирадиган маҳсулотларни ишлаб чиқарадилар (қирқувчи машиналар, кўмир комбайинлари ёки домна, мартен печлари металл қирқувчи станоклар, йиғирув ва тўқув станоклари ва хоказо). Улар хилма-хил вазифаларни бажарадилар. Уларни статистик жиҳатдан ўрганиш учун тўғри танифлаш муҳим аҳамиятга эга.

Таснифлашда биринчи муҳим белги сифатида уларнинг меҳнат - предметга таъсир этини усули қабул қилинган ва 3 гуруҳга ажратилган:

1) механик ускуналар - улар меҳнат предметига механик йўл билан (кесини, майдалани) билан таъсир ўтказиши (металл қирқувчи станоклар, тўқув станоклари, босма машиналар);

2) термик ускуналар - улар меҳнат предметларига маълум ҳарорат асосида таъсир ўтказиши (домна печлари);

3) кимёвий ускуналар - улар меҳнат предметларига кимёвий реакциялар ёрдамида таъсир этувчилар (реакторлар, эриткичлар, электролит ванналар).

Бу белгидан ташқари ишлаб чиқариш ускуналари меҳнат предметларини қайта ишлаш, ихтисослашини ва автоматлашини даражасига қараб ҳам таснифланади.

7.2. Ускуналарнинг ҳолати ва сонини характерловчи кўрсаткичлар

Ускуналардан рациональ фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Бу ўз навбатида, ускуналарнинг ҳолатига, мукамаллашини даражасига, ёшига, физик ва маънавий эскириши даражасига боғлиқ. Буни аниқлаш учун эксплуатацион ва техник ҳолатга тавсиф берилади. Ускуналарнинг фойдаланиш ҳолатини аниқлаш учун улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: 1. Ўрнатилган ускуналар, шу жумладан: а) ҳаракатдагилар; б) ҳаракат этмаётганлар; в) Ишга тушиш олдига турганлар; 2. Ўрнатилмаган ускуналар: а) у корхонада ўрнатиладиган ускуналар; б) шу корхона учун ортиқча бўлган ускуналар..

Ўрнатилган ва ўрнатилмаган ускуналар биргаликда мавжуд ускуналар сонини ташкил қилади.

Эксплуатация ҳолатини характерлаш учун қуйидаги кўрсаткичлар қўлланилади:

- ўрнатилган ускуналардан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун ҳаракатдаги ускуналар сони ўрнатилган ускуналар сонига бўлинади;

- мавжуд ускуналардан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун ҳаракатдаги ускуналар сони мавжуд ускуналар сонига бўлинади.

Ускуналар техник ҳолатини аниқлаш учун улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- ишга яроқли ускуналар;

- ишга яроқли ёки капитал таъмирталаб ускуналар;

- ишга яроқсиз, чиқариб юбориш лозим бўлган ускуналар.

Бу гуруҳлашлар ускуналардан фойдаланишни таҳлил қилиш учун ишлатилади. Шунинг учун ўрнатилмаган ускуналарга алоҳида эътибор берилади ва ҳар йили 1 январда статистика органлари уларни ҳисобга оладилар. Бу материаллар тармоқлар бўйича ва ускуналар турлари бўйича ишлаб чиқилади.

Маълумки, баъзи ишлаб чиқариш ускуналари тўхтовсиз ишлатилади (домна ва мартен печлари, атом ва химик реакторлар), баъзи ускуналар эса тўхтаб-тўхтаб ишлайди. Улардан фойдаланишни библишда сменали коэффициентни ишлатилади. Бу кўрсаткич бир неча сменада ишлайдиган корхоналарда қўлланилади. У ҳар куни бир станокнинг ўртача неча сменада ишлаганини ва шу ускуналар билан сменалар сонини ортириб, ишлаб чиқарини ҳажминини қанча ошириш мумкинлигини кўрсатади. У ўртача тортилган арифметик формуладан фойдаланиб аниқланади:

$$C_{\text{сменалик}} K^r = \Sigma X\Pi / \Sigma \Pi$$

Бунда: x - сменалар сони, Π - ускуналар сони.

Масалан, цехда 1 суткада ҳаммаси бўлиб, 60 станок ишлайди. Шулардан 1 сменада — 6 таси ишлади.

2 сменада — 10 таси ишлади.

3 сменада — 44 таси ишлади. Сменали коэффициент (Π) аниқлансин?

Сменали $K = (1 \cdot 6 + 2 \cdot 10 + 3 \cdot 44) / (6 + 10 + 44) = 158 / 60 = 2,7$ смена.

Демак, шу куни ҳар бир станок ўртача 2,7 сменада ишлаган ва сменали режим 90% га ($2,7 / 3,0 \cdot 100$) фойдаланилган. Натижада 8 станок сменаси ($0,3 \cdot 60$) йўқотилган.

Ускуналарни сони бўйича қўйидаги категорияларга ажратдилар (маълум кун ёки давр бўйича):

1) Мавжуд ускуналар — қасрда бўлиши ва ҳолатига қарамай корхоналарнинг инвентарь рўйхатига киритилган ва балансига ўтказилган ускуналардир;

2) Ўрнатилган ускуналар - булар фойдаланишга топширилган станоклар, машиналар, механизмлардир. Топшириш вақти далолатномада кўрсатилади;

3) Амалда ишлаган ускуналар - булар ишлаб чиқаришда фойдаланилган станоклар, машиналар ва ҳоказолардир;

4) Режали таъмирдаги ускуналар - булар режа бўйича таъмирга қўйилган станоклар, машиналар ва ҳоказолар.

5) Заҳирадаги ускуналар - ишга яроқли, лекин режа бўйича заҳирага қўйилган ускуналар.

6) Тўхтаб турган ускуналар- режа бўйича ишлаши лозим, лекин у ёки бу сабабга кўра амалда ишламаган ускуналар;

7) Ишлаб чиқаришга керак бўлмаган ускуналар. Ускуналарни бундай категорияларга ажратиш ишлаб чиқариш заҳираларини аниқлаш имконини беради. Масалан: ҳозирги кунда ўрнатилган ускуналарнинг 80 — 85 % и амалда ишлайди, қолгани ишлаб чиқариш заҳираси ҳисобланади.

Ускуналардан вақт бўйича фойдаланишни аниқлаш учун улардан фойдаланилган ва фойдаланилмаган вақтни ҳисобга олиш зарур.

Амалиётда ускуналарнинг қўйидаги вақт фондлари ажратилади: тўлиқ календарь вақт фонди - бу бир станок учун бир ойда 720 соатга ($24 \cdot 30$) тенг бўлиб, бир неча станоклар учун эса уларнинг сонига кўпайтирилиб аниқланади ҳамда уларнинг ишлаган ва ишламаган вақтлари йўғиндисига тенг бўлади.

7.3. Ускуналардан фойдаланишни характерловчи сифат кўрсаткичлари тизими

Ҳар қандай корхона маълум режим асосида ишлайди. Кўпчилик корхоналарда умумий дам олиш кўни, сменалар узунлиги ва сменалар орасида танаффуслар мавжуд. Шунинг учун улар календарь фондидан тўлиқ фойдаланмайдилар. Календарь фонди билан юқоридаги вақтлар орасидаги қолдиқ режим вақти фондини ташкил этади. Бу станок учун бир ойда сменанинг узунлиги, сменалар сони ва иш кўнларининг кўпайтмасига тенг. Масалан, корхона 2 смена ишлайди, 21 иш кўни, смена узунлиги 8,2 соат. Унда режим вақти 344 соатга тенг бўлади ($8,2 \cdot 2 \cdot 21$). Агар режим вақтидан режали таъмир ва заҳира вақти айириб

ташланса, фойдаланиши мумкин бўлган вақт фонди келиб чиқади. Бу, одатда, усқуналар режалли вақт фондига тўғри келади.

Фойдаланиши мумкин бўлган иш вақти фондидан ҳам ҳар хил сабабларга кўра тўлиқ фойдаланилмайди. Шунинг учун усқуналарнинг иш вақти фонди фойдаланиши мумкин бўлган вақт фондидан тўхтаб туриши вақтга камроқ бўлади. Шў билан бирга иш вақтида ҳам усқуналар қисман фаол, қисман сует қатнашадилар. Усқуналарнинг сует иштироки тайёрланиши, тургатиши ва ёрдамчи вақт билан ўлчанади. Шў вақтларни амалда ишлаган вақтдан айириб ташлаб, усқуналардан амалда фойдаланиши вақти ёки маинина вақти фондини аниқлаш мумкин.

Бу вақт фондларини мутлақ миқдорда ўрганиши билан бирга статистика улардан фойдаланиши коэффициентларини ҳамда эктенсив фойдаланиши коэффициентларини аниқлайди.

Ишлаб чиқариши усқуналаридан фойдаланишининг иккинчи томони улар ёрдамида ишлаб чиқариши маҳсулоти ҳажми билан ифодаланади. Улардан интенсив фойдаланишини ифодалаш учун вақт бирлиги ичида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми олинади:

$$Y = q / T_{\text{иш}} \text{ ёки } Y = q / T_{\text{ф}}$$

Мазкур кўрсаткичларининг икки даврдагиси солиштирилиб, бў соҳадаги ютуқ ёки камчиликлар аниқланади:

$$I = Y_1 / Y_0$$

Ишлаб чиқариши усқуналаридан тўлиқ фойдаланишини характерлаш учун

$$K_T = K_{\text{экт}} \cdot K_{\text{интен}} \text{ ёки } K_T = \frac{\text{Амалда ишлаб чиқарилган маҳсулот}}{\text{Ишлаб чиқариши мумкин булган маҳсулот}}$$

Корхонанинг қуввати деб, ишл давомида белгиланган номенклатура бўйича энг кўп ишлаб чиқариши мумкин бўлган маҳсулот ҳажмига айтилади.

Бу кўрсаткич корхонанинг ишлаб чиқариши воситалари тўлиқ, илғор технологияларини қўллаб, ишлаб чиқариши ва меҳнат рациональ равишда танкил этилган ҳолда ҳисобланади. Бинобарин, бунда ўлчов сифатида тор жойлар эмас, балки цех ва участкаларда тўлиқ қувватлар ҳисоби олинади ва режада бў тор жойларни пўқотши кўзда тутилади.

Қувват конкрет маҳсулотлар ўлчов бирлигида ўлчанади. Масалан, кўмир шахталари учун кўмир ҳажми, мартин печлари учун эритилган пўлат ҳажми ва ҳ.к.лар.

Ҳар хил маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналарда эса

қувват ҳар хил маҳсулотлар ҳажми билан аниқланади. Масалан, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводида қувват ер ҳайдаш агрегати, ўрим агрегати, терим агрегати сони билан ўлчанади.

Корхонанинг йил охиридаги қуввати қуйидагича аниқланади:

$$M_0 = M_{\text{б}} + M_{\text{р}} + M_{\text{кк}} + M_{\text{к}} - M_{\text{з}}$$

Бунда: M_0 — йил охиридаги ишлаб чиқариш қуввати;

$M_{\text{б}}$ — йил бошидаги ишлаб чиқариш қувват;

$M_{\text{кк}}$ — янги қурилиш ва кенгайтириш ҳисобига қўшилган қувват;

$M_{\text{р}}$ — корхона реконструкция қилиш ҳисобига орттирган қувват;

$M_{\text{к}}$ — техник жиҳоздан қайта қуролланиш ва бошқа ташкилий техник ҳисобига ортган (камайган) қувват;

$M_{\text{з}}$ — усқунанинг эскириши ҳисобига чиқариб юборилган қувват.

Корхона қувватининг ўртача даражаси баланс усули бўйича аниқланади:

$$\bar{M}_{\text{ўрт}} = M_{\text{б}} + \sum \frac{M_n Z_n}{12} - \sum \frac{M_n \cdot \text{Ч}_n}{12}$$

Бунда: $M_{\text{б}}$ — йил давомида киритилган қувват;

Ч_n — киритилган қувватнинг ишлаш ойлари сони;

M_n — йил давомида чиқарилган қувват;

Ч_n — чиқарилган қувват ишламаган ойлари сони.

Ч_n — чиқарилган қувват ишламаган ойлари сони.

Масалан, йил охирида корхонада 6 та пресс мавжуд, ҳар бирининг қуввати — 24 млн. дона бирлик эди. 1 апрель куни 2 та пресс олиб қўйилди. 1 июнь куни 30 млн. дона бирлик қувватга эга бўлган 2 та пресс ўрнатилди. У ҳолда ўртача йиллик қувват тенг бўлади:

$$\bar{M}_{\text{ўрт}} = 6 \cdot 24 + \frac{30 \cdot 7}{12} + \frac{30 \cdot 6}{12} - \frac{2 \cdot 24 \cdot 9}{12} = 120,5 \text{ д до .}$$

Ҳар бир маҳсулот бўйича ишлаб чиқариш қуввати натурал ўлчов бирликларида аниқланади. Ҳар хил маҳсулот ишлаб чиқариладиган корхоналарда ҳам натурал ўлчов бирликлари қўлланади. Қиймат ўлчов бирликлари фонд қайтими, фонд таъабчанлиги ва ишлаб чиқариш қувватлари орасидаги боғланишни инфодалани учун ҳам керак бўлади.

Корхона қувватидан фойдаланишни статистик ифодалаш учун қувват бирлигидан амалда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажминини режадаги маҳсулот ҳажмига бўлиб аниқланади.

$$\text{Фойдаланиш}_{\text{Кт}} = \frac{K_{\text{амалда}}}{K_{\text{режа}}};$$

Бунда: $K_{\text{амалда}}$ - қувват бирлигидан амалда ишлаб чиқарилган маҳсулот;

$K_{\text{режа}}$ - қувват бирлигидан режа бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот.

$$K_{\text{амалда}} = \frac{Q_{\text{амалда}}}{M_{\text{амалда}}};$$

Режа кўрсаткичи ҳам шу усул билан аниқланади.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш ускуналари ҳам асосий фондларнинг актив қисми ҳисобланиб, улар ёрдамида кишилар табиий бойликларни қазиб оладилар ёки эҳтиёжларини қондирадиган маҳсулотларни (қирқувчи машиналар, комбайнлар ёки домна, мартен печлари металл қирқувчи, йиғирув ва тўқув станоклари ва ҳозир) ишлаб чиқарадилар. Улар хилма-хил вазифаларни бажарадилар. Уларни статистик жиҳатдан ўрганиш учун тўғри таснифлаш муҳим аҳамиятга эга.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш ускуналари ва улар қандай таснифланади?
2. Ускуналарнинг ҳолати ва сонини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ҳақида сўзлаб беринг.
3. Ускуналардан фойдаланишни ифодаловчи сифат кўрсаткичлари тизими ҳақида нималарни биласиз?
4. Корхоналар қуввати ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари деганда нимани тушунасиз?

Асосий адабиётлар

1. «Давлат статистикаси тўғрисида». Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 2002й., 12 декабр.
2. Госкомпрогнозстат. Государственная программа перехода Республики Узбекистан на принятую в международной практике систему учета и статистики. Утверждена Каб.Мином. Республики, 14 сентября 1994 г. № 344.
3. В.Е.Адамов, Статистика промышленности, Учебник.М. «Финансы и статистика» - 1987.
4. М.Р. Ефимова, Е.Б. Петросова, В.Н.Румянцев, Общая теория статистики, Учебник -М.: Инфра, 1996г.
5. Институт Мировой Экономики и международных отношений. Экономическая статистика в период перехода России к рыночной модели хозяйствования. -М., 1992.
6. Экономическая статистика. Учебник. Под рад. В.М.Проскураянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. -М.: Финансы и статистика, 1983.
7. Статистика рынка товаров и услуг. Учебник. Под.ред.М.Беляевского. -М.: Финансы и статистика, 1995.

ҚУВВАТЛИ МАШИНА ВА УСКУНАЛАР СТАТИСТИКАСИ

8.1. Ўзбекистон Республикаси энергетика хўжалиги ва статистиканинг бу соҳадаги вазифалари

Ўзбекистон Республикаси энергетика хўжалиги моддий неъмат ишлаб чиқаришининг муҳим тармоғи ҳисобланади. У саноат ишлаб чиқаришининг мустақил тармоғи (энергетика) ва айрим бошқармаларининг энергетик хўжалиги йиғиндисидан ташкил топади. Энергетика хўжалиги ҳажми, унинг ўсиш суръати макронқисодиёт ва энергия ишлаб чиқариш ривожланишида муҳим роль ўйнайди.

Ўзбекистон энергетикаси кўйндаги муҳим хусусиятларга эга:

1. Тез ўсиш суръатига.

2. 1958 йилгача ГЭСларни қуриш тез суръатларга эга бўлса, ундан кейинги вақтларда ТЭЦларни қуриш тез суръатларга эга. Иirik ГЭСларни қуриш 6 - 8 йилни талаб қилса, иirik ТЭЦларни қуриш 2-3 йилни талаб қилади.

3. Иirik ГЭС ва ТЭЦлар қурилиши.

4. ГЭСларда катта қувватли турбогенератор ишлатилади. Улардаги турбиналар қуввати 125—300 минг кВт.

5. Ягона энергетик система барно этилиши ва электр энергияни узоқ масофаларга узатиш.

Юқоридаги хусусиятлар энергетик ускуналар аҳамиятини инфодалайди ва шундан статистиканинг вазифалари келиб чиқади. Саноат корхонасидаги энергетик хўжалик бўйича:

1. Энергетик ускуналар сони ва ҳолатини ўрганиш;

2. Энергетик ускуналар қувватини характерлаш;

3. Энергетик ускуналар иш вақти ва ишлаб чиқарилган энергия ҳажминини аниқлаш;

4. Энергетик ускуналардан фойдаланишни характерлаш;

5. Энергетик ускуналар фойдали ҳаракати даражаларини аниқлашдан иборатдир.

8.2. Энергетик ускуналар классификацияси ва уларнинг қувватлари йиғиндисини аниқлаш

Энергетик машина ва ускуналарининг вазифаси табиий (сув, шамол, қуёш) энергияни механик энергияга айлантириш ва бир тур энергияни иккинчи тур энергияга айлантиришдан иборат. Корхоналарининг бундай ускуналари жуда кўп ва хилма-хил (пар

ускуналари, двигателлар, электр аппаратлар, трансформаторлар ва ҳ.к.).

Статистика олдида уларни классификациялаш вазифаси туради, аввало улар ичида двигателлар муҳим ўринни эгаллайдилар. Статистика уларни икки гуруҳга бирлаштиради.

1. Бирламчи двигателлар — булар табиий табиий энергияларни механик энергияга айлантириб берадилар (пар машиналари, сув турбинаси ва ҳ.к.).

2. Иккиламчи двигателлар — булар бир тур энергияни иккинчи турга айлантириб берадилар:

электр генераторлар — механик энергияни электр энергияга;

электр моторлар — электр энергияни механик энергияга;

электр аппаратлар — электр энергияни иссиқлик энергиясига.

Булар ҳақидаги маълумотни sanoat корхоналарининг йиллик статистик ҳисоботидан олиш мумкин (уларнинг сони ва қуввати).

Энергетик ускуналарни характерлайдиган асосий кўрсаткичлардан бири корхона ёки корхоналар гуруҳида ўрнатилган энергетик ускуналари қуввати йнғиндисидир.

Буни аниқлаш қуйидаги принципал талабларга жавоб бериши керак:

1. Такрорий ҳисоблашга йўл қўймаслик;

2. Механик ва электрик ўтказгичлар қувватини алоҳида аниқлаш;

3. Алоҳида энергетик ускуналар қувватланиш манбаини ҳисобга олиш;

4. Алоҳида корхоналарда ўрнатилган ҳамма қувватларни ҳисобга олиш.

Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда, қувватлар йнғиндисини қуйидагича аниқланади:

$$M_{\text{суммаси}} = M_{\text{бирламчи дв}} + M_{\text{эл. Мот}} + M_{\text{эл. апп}}$$

Энергетик ускуналарининг бажарган иши ишлаб чиқарилган ва фойдаланилган энергия ҳажми билан белгиланади ва қуйидаги формула ёрдамида кВт / соатларда аниқланади:

$$Э_{\text{суммаси}} = Э_{\text{бирламчи дв}} + Э_{\text{эл. Мот}} + Э_{\text{эл. апп}}$$

Станцияларининг ўртача соатлик қувватини аниқлаш учун барча ишлаб чиқарилган қувватлар йнғиндисини станциянинг иш вақтига бўлинади. Унинг иш вақти деб биргина бўлса ҳам двигатель ишлаб турган вақтга айтилади. Иш вақтинини аниқлаш учун 24 соатдан унинг ишламай турган вақти айириб ташланади.

Масалан, станцияда 4 двигатель ишлаган. Сутка давомнда биринчи двигатель соат 2 дан 10 гача ишлади ва 3500 кВт соат энергия ишлаб чиқарди, иккинчи двигатель 3 дан 11 гача ишлади ва 4800 кВт соат энергия ишлаб чиқди, учинчиси 3 дан 12гача ва 17 дан 24 гача ишлади 9800 кВт соат энергия ишлаб чиқди, туртинчиси эса 13 дан 21 гача ишлади 2400 кВт соат энергия ишлаб чиқди. Алоҳида двигательлар ва станциянинг умумий бир соатлик қуввати қуйидаги тартибда аниқланади:

$$1) \text{ Э} = 3500 \text{ кВт} / \text{с} : 8 \text{ соат} = 437,6 \text{ кВт/с.}$$

$$2) \text{ Эц дв.} = 4800 \text{ кВт} / \text{с} : 8 \text{ соат} = 600 \text{ кВт /с.}$$

$$3) \text{ Эц1 дв.} = 9800 \text{ кВт} / \text{с} : 14 \text{ соат} = 700 \text{ кВт /с.}$$

$$\text{Э1- дв.} = 2400 \text{ кВт} / \text{с} : 11 \text{ соат} = 218 \text{ кВт /с.}$$

$$\text{Э станция} = (3500 + 4800 + 9800 + 2400) : (24 - (2+1)) = 932 \text{ кВт/с.}$$

Энергетик ускуналардан фойдаланишни характерлаш учун қуйидаги сифат кўрсаткичлари системасидан фойдаланилади:

1. Ускуналардан вақт бўйича фойдаланиш.

$K_{\text{эпер. фой-ш}} = \text{Амалда ишланган вақт} / \text{Календарь вақт.}$

2. Ускуналардан қувват бўйича фойдаланиш (интенсив К)

$$K_{\text{интен. фой-ш}} = \frac{\text{Ўртача соатлик қувват}}{\text{Соатда энг кўп ишчи. мумкин бўлган қувват}}$$

3. Ускуналардан ҳам вақт, ҳам қувват бўйича фойдаланиш

$$K_{\text{тўлиқ. фой-ш}} = \frac{\text{Амалда иш. чиқарилган қувват}}{\text{Энг кўп ишчилар мумкин бўлган қувват}}$$

Маълумки, электр энергияни катта электр станцияларида ишлаб чиқариш фойдалн. Шунинг учун электр таъминотини марказлаштириш муҳим роль ўйнайди ва у умуман ишлатилган электр энергияси ичида марказий системадан олинган электр энергияси салмоғини кўрсатади.

Бу коэффициентнинг ўсиши электр энергия ишлаб чиқариш учун ажратилган маблағдан самарали фойдаланилганини билдиради.

8.3. Энергетик баланслар

Энергетик баланслар икки қисмдан ташкил топади: чап қисмида ресурслар: ўнг қисмида ресурслардан фойдаланиш.

Унинг материал баланسدан фарқи шундаки, унда давр боши ва охирида қолдиқ бўлмайдн. Бу баланслар энергиянинг келиш манбалари нималарга сарфланишини аниқлаш имконини бера-

ди. Унинг маълумотларига асосланиб ишлаб чиқаришда фойдаланилган ҳар хил энергиялар ичида электр энергияси салмоғи, йўқотилган энергия ҳажмини ва ундан яхшироқ фойдаланиш захирасини аниқлаш мумкин. Энергетик балансларни айрим корхоналар, алоҳида районлар ва бутунлай макроиқтисодиёт бўйича тузиш мумкин.

Қисқача хулосалар

Республика энергетика хўжалиги моддий нсъмат ишлаб чиқаришининг муҳим тармоғи ҳисобланади. У саноат ишлаб чиқаришининг мустақил тармоғи (энергетика) ва айрим бошқармаларининг энергетик хўжалиги йиғиндисидан ташкил топади. Энергетика хўжалиги ҳажми, унинг ўсиш суръати макроиқтисодиёт ва энергия ишлаб чиқариш ривожланишида муҳим роль ўйнайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ҳозирги кундаги Республика энергетика хўжалиги ва бу соҳадаги статистиканинг вазифалари нималардан иборат?
2. Энергетик ускуналар классификацияси ва уларнинг қувватлари йиғиндисини аниқлаш усуллари.
3. Энергетика хўжалигидан фойдаланишнинг тавсифловчи сифат кўрсаткичларини нималар ташкил этади?
4. Энергетик баланслар.

Асосий адабиётлар

1. Госкомпрогнозстат. Государственная программа перехода Республики Узбекистан на принятую в международной практике систему учета и статистики. Утверждена Каб.Мином. Республики, 14 сентября 1994 г. № 344.
2. Закон Республики Узбекистан: Об иностранных инвестициях, об образовании, о биржах и биржевой деятельности, о дехканском (фермерском) хозяйстве. Новые законы Республики Узбекистан. Вып. 6, Т. Там же. 1994.
3. Чжен, Основы приватизаций, -Т.: Шарк, 1996.
4. Питер Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Учебник. Перевод с нем. издатель: Федеральное статистическое управление Германии. 1995г.
5. Макроэкономическая статистика. Учебник. Под ред. Проф. Кулагиной Г.Д. М., Финансы и статистика, 2000.

МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ ВА МОЛИЯВИЙ НАТИЖА КЎРСАТКИЧЛАРИ

9.1. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва статистиканинг ислоҳоти

Маъмурий - буйруқбозликка асосланган тизимдан бозор нқтисодиётига ўтиш бухгалтерия ҳисоби, аудит ва статистикани қайта ташкил этишни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Молия, Макроиқтисодиёт, Статистика вазирликлари ва Давлат Солиқ Кўмитаси томонидан фарб мамлакатлари бухгалтерия ҳисоби ва статистикаси чуқур ўрганиб чиқилди ва Ўзбекистонда Ҳамдўстлик мамлакатлари орасида биринчи бўлиб, қуйидаги қонунлар ва низомлар қабул қилинди:

1. 1992 йил 9 декабрда Аудиторлик фаолияти бўйича қонун.

2. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи ҳақида низом, 1-илова, 1994 йил 26 март.

Корхоналарнинг молия-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлари режаси ҳақида низом, 2-илова 1994 йил 26 март.

3. Давлат статистикаси ҳақида қонун, 1993 йил 2 сентябрь (2002 йил 12 декабр).

Жаҳон андозаларига тўла жавоб берадиган юқоридаги меъёрий ҳужжатларга асосланиб, айни вақтда корхоналарнинг бухгалтерия ҳисоби, хўжалик фаолияти таҳлили, ички-ташқи аудит ва статистик ишлар олиб боришмоқда.

Корхоналар бухгалтерия ҳисоби асосан 2 қисмга бўлинади:

- ишлаб чиқариш бухгалтерия ҳисоби;
- молиявий ҳолат бухгалтерия ҳисоби.

Ишлаб чиқариш бухгалтерия ҳисобининг вазифаси маҳсулот таннархи бўйича маълумотларни йиғиш ва қайта ишлашдан иборат. Маҳсулот таннархи бозор нқтисодиёти шароитида корхоналар сирини ҳисобланади, ундан фақатгина бошқариш ходимлари фойдаланишади ва юқори ташкилотларга ҳисобот берилмайди. Ҳар бир корхона ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини ўрганиш учун ўз хусусиятларини эътиборга олган ҳолда маҳсул ишлаб чиқариш бухгалтерия ҳисобини ташкил этади.

Молиявий ҳолат бўйича бухгалтерия ҳисобининг вазифаларини корхонанинг молиявий ҳолатини характерлайдиган маълумот-

ларни тўплаш, уларни қайта ишлаш ва солиқ соҳаси билан ишлашдан иборатдир. Молиявий ҳисобот корхона билан ташқи муҳит (мулк эгалари, кредит берувчилар, таъминотчи ва сотиб олувчилар) орасида боғловчи воситачи ролини ўйнайди ва бу маълумотлар корхонанинг рақобат фаолиятига зарар келтирмайди.

Бухгалтерия ҳисобини 2 қисмга ажратиш бозор иқтисодиётига тўла мос келади.

Бухгалтерия ҳисоби ислоҳотининг асосий элементлари қуйидагилардан иборат:

Бухгалтерия ҳисоби ҳақида қонун;

Ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ва молиявий натижаларнинг ҳосил бўлиш тартиби;

Бухгалтерия ҳисоби стандартлари;

Аудит ҳақида қонун;

Бухгалтерия ҳисоби ҳисобламаларининг режаси ва ҳисоботнинг янги шакллари.

9.2. Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралда қабул қилинган «Ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг ташкил топиши» тўғрисидаги 54-қарори корхоналар маҳсулоти таннархига ва молиявий ҳолатига сезиларли даражада таъсир кўрсатади:

1. Ишлаб чиқариш харажатлари таркибини бозор иқтисодиёти шароитига мослаштиради.

2. Харажатлар ва молиявий натижаларни аниқлаш 2 босқичда амалга оширилади:

I босқичда корхоналарнинг умумий харажатлари ва даромадлари ҳақидаги маълумотлар тўпланади ва қайта ишланади. Бунда фақат умумий натижалар аниқланиб, солиқ ва солиққа тортиш ҳақидаги қонун талаблари эътиборга олинмайди.

II босқичда корхона фойдасининг умумий ҳажмига солиқ ҳақидаги қонунга мос равишда тузатишлар киритилади.

Бу босқичда умумий фойда суммаси солиқ олинadиган базага айлантирилади. Бунинг баъзи харажат моддалари фойдадан ажратиб ташланади, баъзилари эса келаси давр солиқ базасидан айрилади. Фойдани иккига ажратиш (солиқ тўлагунча ва солиқ тўлангандан сўнг) солиқларнинг қизиқтирувчилик ролини орттиради.

3. Маҳсулот таннархи кўрсаткичлари тузилиши мукамаллашади.

Маҳсулотларни сотишдан олинган фойдани аниқлаш учун сотишдан тушган тушумдан унинг ишлаб чиқариш таннархи айрилади. Бунда ишлаб чиқариш ва сотишни бошқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар корхона фойдаси ҳисобидан қопланади.

4. Корхоналар фаолиятининг самарадорлик кўрсаткичлари икки турга бўлинади:

1) Мутлоқ кўрсаткичлар: маҳсулотларни сотишдан тушган ялпи тушум, сотилган маҳсулот таннархи, ялпи фойда, давр харажатлари, асосий фаолиятдан олинган фойда, моллиявий фаолиятдан олинган фойда ёки зарар, фавқулодда фойда ёки зарар, солиқ тўлангунча бўлган фойда, солиқ тўлагандан кейинги соф фойда.

2) Нисбий кўрсаткичлар: барча активлар рентабеллиги, корхона капитални рентабеллиги, сотилган маҳсулот рентабеллиги, бир акция рентабеллиги, корхона барча активларининг айланishi тезлиги, дебиторлик ва кредиторлик қарзи, ишлаб чиқариш материаллари захиралари.

Бу ҳақдаги маълумотлар «Корхона (ташкилот) сарф-харажатлари тўғрисидаги ҳисоботи» (5-С шакл)дан олинади.

Ишлаб чиқариш харажатларини таснифлаш такомиллаштирилади ва қуйидаги харажат турлари ажратилади:

сотилган маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи;

давр харажатлари;

моллиявий харажатлар;

фавқулодда харажатлар.

Бунда кейинги учала кўрсаткич ҳам фойда ҳисобидан қопланади:

• Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи қуйидаги харажатларни ўз ичига олади:

- ишлаб чиқариш материал харажатлари (чиқиндилар айрилади);

- ишлаб чиқариш характеридаги иш ҳақи;

- ишлаб чиқариш ходимлари бўйича ижтимоий суғурта ажратмалари;

- номатериал активлар ва асосий фондлар амортизацияси;

- ишлаб чиқаришдаги бошқа харажатлари.

• Давр харажатлари — ишлаб чиқаришни бошқариш, сотиш, бошқа операцион харажатлар ва ишлаб чиқариш ва бошқаришни ривожлантириш билан боғлиқ бўлган харажатлар.

• Моллиявий харажатлар — кредит ресурсларини топиш, қимматбаҳо қоғозлар, валюта операциялари, узоқ муддатли ижара харажатлари ва ҳоказолар.

• Фавқулодда харажатлар — табиий офатлар, урушлар, ва ҳоказолар.

Янги шароитда корхоналарнинг харажат моддалари қуйидагича гуруҳланади:

1. Маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи:

- а) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;
- б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлар;
- в) ишлаб чиқариш йўналишидаги бевосита ва билвосита

устама харажатлар.

2. Давр харажатлари (янги кўрсаткич):

- а) сотиш бўйича харажатлар;
- б) бошқариш харажатлари (маъмурий харажатлар);
- в) бошқа қўшимча харажатлар ва зарарлар.

3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар:

- а) фонизлар бўйича сарфлар;
- б) чет эл валюталари кўрсен ўзгариши бўйича қўрилган

зарарлар;

в) қимматбаҳо қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;

г) молиявий фониз ва солиқ бўйича бошқа сарф-харажатлар;

4. Фавқулодда зарарлар.

«Маҳсулот таннархига қўйиладиган маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий маблағларни жамлаштириш ҳақидаги низомига асосан бухгалтерия ҳисобига қўйидаги янгиликлар киритилади:

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини танкил этувчи харажатлар иқтисодий моҳиятлари бўйича қўйидаги элементларга ажратилади:

- ишлаб чиқариш материал харажатлари (чиқиндилар қиймати айриб ташланади);

- ишлаб чиқариш характеридаги меҳнатга тўловлар;

- ишлаб чиқаришда қатнашувчи ходимларнинг ижтимоий суғурта ажратмалари;

- асосий фондларга ва ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлган номатериал активларга амортизация ажратмалари;

- ишлаб чиқаришдаги бошқа харажатлари.

Кўриниб турибдики, янги шароитда маҳсулот таннархига тикорат, умумҳўжаллик ва молиявий харажатлар киритилмайди, балки улар ҳар бир даврнинг ўзида корхонага фойда суммаси ҳисобида қўланади ва бу ҳолат миллий ҳисоблар тизимига мос келади.

Давр харажатлари корхоналар фаолиятида янги кўрсаткич ҳисобланади. Бу харажатлар бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ эмас.

Буларга ишлаб чиқаришни бошқариш, тижорат, умумхўжалик харажатлари, шу жумладан, илмий-текшириш ва тажриба-конструкторлик харажатлари ҳам киради. Умумхўжалик харажатлари ҳисобланган бу харажатларнинг ҳажми ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан эмас, балки даври, вақт билан боғлиқ. Бу харажатлар қўшилди, пайдо бўлган вақтда қонлиниб юборилади:

- бошқариш харажатлари;
- сотиш харажатлари;
- илмий - текшириш, тажриба - конструкторлик харажатлари ва ҳоказолар.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар:

- кредит маблағларини топиш ва бериш;
- қimmatбаҳо қорозлар билан ўтказиладиган операциялар;
- валюталар билан ўтказиладиган операциялар;
- узоқ муддатли ижарага олиш ва беришдан ҳосил бўлган натija.

Фавқулодда зарарлар — буларга қутилмаган ҳолда юз берадиган зарарлар киради.

Маҳсулот таннархи таҳлили қўйидаги тартибда амалга оширилади:

- корхона харажатлари таркиби таҳлили;
- маҳсулот таннархи кўрсаткичлари даражаси ва уларнинг динамикаси;
- маҳсулот таннархига таъсир этувчи омиллар таҳлили.

Бу ҳақдаги маълумотларни 5-С шаклдаги йиллик статистик ҳисоботдан олиш мумкин.

Корхонанинг умумий харажатлари динамикаси

Харажатлар	2000 й.	2001 й.	Индекс %
Ҳамма харажатлар	47200	57000	120.8
Шу жумладан:			
а) маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи	35000	42800	122.3
б) давр харажатлари	10600	11400	107.5
в) молиявий харажатлар	1000	2400	240.0
г) фавқулодда зарарлар	600	400	66.6

Жадвалдан кўринишича, корхонанинг ҳамма харажат моддалари 2001 йилда 2000 йилдагига нисбатан ортган, айниқса, молиявий харажатларининг 2,4 марта ортishi корхонанинг молиявий фаолияти фаоллашганидан дарак беради. Эндиги вазифа ҳар бир модда ичидаги моддачалар динамикасини таҳлил қилишдан иборат (харажатларнинг иқтисодий элементлари ва калкуляция моддалари бўйича).

Амалда маҳсулот таннархининг куйидаги кўрсаткичлар тизими мавжуд:

- айрим олинган маҳсулот бирлиги таннархи;
- ялпи товар ва сотилган маҳсулот таннархи;
- бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат.

Кўрсаткичлар	2000 й.	2001 й.	Индекс %
• Ялпи маҳсулот таннархи	127000	131000	103.1
• Товар маҳсулот таннархи	122600	125000	101.9
• Товар маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи	117000	121200	103.4
• Сотилган маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи	114800	117000	101.9
• Бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат (тийиш)	92	85	92.4

Жадвалдан кўришиб турибдики, ялпи товар, сотилган маҳсулот таннархи ортган. Бир сўмлик товар-маҳсулотга қилинган харажат кўрсаткичи эса 7,6% га камайган. Бунинг сабаби шундаки, улгуржи баҳода ҳисобланган товар-маҳсулот ҳажмининг ўсиш даражаси товар-маҳсулот таннархининг ўсиш даражасидан ортиқ бўлган. Бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат динамикаси:

$$i_h = \frac{h_1}{h_0} = \frac{85}{92} = 0,924 \text{ ёки } 92,4\% \text{ га тенг бўлган.}$$

Маҳсулот таннархига таъсир этувчи омиллар қудратини ўрганиш учун бир сўмлик товар-маҳсулотга қилинган харажат кўрсаткичидан фойдаланиш лозим. Бу кўрсаткич динамикасига куйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- айрим олинган маҳсулот таннархининг ўзгариши;
- айрим олинган маҳсулот улгуржи баҳосининг ўзгариши;
- товар-маҳсулот таркибда юз берган структура ўзгаришлари.

Ундаги таъсир даражасини ўрганиш учун куйидаги индекслар тизимидан фойдаланилади:

$$I_{\text{умумий}} = \frac{\sum q_1 c_1}{\sum q_1 p_1} : \frac{\sum q_0 c_0}{\sum q_0 p_0} ; \text{ шу жумладан :}$$

$$I_{\text{таннарх}} = \frac{\sum q_1 c_1}{\sum q_1 p_0} : \frac{\sum q_1 c_0}{\sum q_1 p_0} ;$$

$$I_{\text{баҳо}} = \frac{\sum q_1 c_1}{\sum q_1 p_1} : \frac{\sum q_1 c_1}{\sum q_1 p_0} ;$$

$$I_{\text{ассортимент}} = \frac{\sum q_1 c_0}{\sum q_1 p_0} : \frac{\sum q_0 c_0}{\sum q_0 p_0} ;$$

$$I_{\text{умумий}} = I_{\text{таннарх}} \times I_{\text{баҳо}} \times I_{\text{ассортимент}} ;$$

Бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат кўрсаткичларини ҳисоблаш

Маҳсулот турлари	Маҳсулот ҳажми (дона)		I допа маҳсулот баҳоси (сўм)		I допа маҳсулот таннархи (сўм)	
	Б.Д	Ж.Д	Б.Д	Ж.Д	Б.Д	Ж.Д
	q ₀	q ₁	p ₀	p ₁	c ₀	c ₁
А	800	1000	80	100	70	60
Б	500	400	80	60	61	50
В	200	300	20	30	10	20

1. Бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат кўрсаткичлари динамикаси

$$J_{\text{умумий}} = \frac{1000 \cdot 60 + 400 \cdot 50 + 300 \cdot 20}{1000 \cdot 100 + 400 \cdot 60 + 300 \cdot 30} : \frac{800 \cdot 70 + 500 \cdot 60 + 200 \cdot 10}{800 \cdot 80 + 500 \cdot 80 + 200 \cdot 20} = \dots = 79,4\%$$

Демак, жорий даврда базис даврга нисбатан бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат кўрсаткичи 20,6 % га камайган.

Шу жумладан:

2. Маҳсулот таннархининг ўзгариши

$$J_{\text{таннархи}} = \frac{1000 \cdot 60 + 400 \cdot 50 + 300 \cdot 20}{1000 \cdot 80 + 400 \cdot 80 + 300 \cdot 20} : \frac{1000 \cdot 70 + 400 \cdot 60 + 300 \cdot 10}{1000 \cdot 80 + 400 \cdot 80 + 300 \cdot 20} = \dots = 88,7\%$$

Демак, айрим олинган маҳсулот таннархларининг ўзгариши бир сўмлик товар маҳсулотга бўлган харажат кўрсаткичинини 11,3 % га пасайтирган.

3. Маҳсулот улгуржи баҳосининг ўзгариши

$$J_{\text{баҳси}} = \frac{1000 \cdot 60 + 400 \cdot 50 + 300 \cdot 20}{1000 \cdot 50 + 400 \cdot 60 + 300 \cdot 30} : \frac{1000 \cdot 60 + 400 \cdot 50 + 300 \cdot 20}{1000 \cdot 80 + 400 \cdot 80 + 300 \cdot 20} = \dots = 88,7\%$$

Демак, маҳсулотларга бўлган улгуржи баҳоларнинг ортинчи ҳисобига бир сўмлик товар маҳсулотга бўлган харажат кўрсаткичи 11,3% га пасайган.

Товар-маҳсулотлар таркибининг ўзгариши

$$J_{\text{ассортимент}} = \frac{1000 \cdot 70 + 400 \cdot 60 + 300 \cdot 10}{1000 \cdot 80 + 400 \cdot 80 + 300 \cdot 20} : \frac{800 \cdot 70 + 500 \cdot 60 + 200 \cdot 10}{800 \cdot 80 + 500 \cdot 80 + 200 \cdot 20} = \dots = 100,9\%$$

Товар-маҳсулотлар таркибининг ўзгариши ҳисобига бир сўмлик товар маҳсулотга бўлган харажат кўрсаткичи 0,9 % га ортган.

Хулоса қилиб шунини таъкидлаш лозимки, бир сўмлик товар маҳсулотга базис даврда 81,5 тийин, жорий даврда эса 64,7 тийин сарфланган. Демак, харажатлар 16,8 тийин, яъни 20,6 % пасайган. Бундай ҳолатга маҳсулот таннархисининг пасайиши ва улгуржи баҳонининг ортishi сабаб бўлган, ассортимент ўзгаришлари эса салбий таъсир кўрсатган.

$$\frac{88,7}{100} * \frac{88,7}{100} * \frac{100,9}{100} = \dots = 79,4\%$$

Бундай таҳлил ҳар бир омилнинг маҳсулот таннархига бўлган таъсирини аниқлаш имконини беради.

9.3. Фойда кўрсаткичлари

Бу ҳақдаги маълумотларни “Корхона (ташкilot) лар молиявий фаолиятининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида” ги йиллик ҳисоботи (1-Ф шакл)дан олинади. Унда фойданинг кўйидаги кўрсаткичлари келтирилган:

1) Маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда = (Маҳсулотни сотишдан тушган тушум – Маҳсулот таннархи) – (Кўшилган қиймат солиғи + Акциз солиғи)

2) Асосий фаолиятдан олинган фойда = Маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда – (Давр харажатлари + Асосий фаолиятдан олинган фойда ва зарарлар)

3) Молиявий фаолиятдан олинган фойда = Акциялардан олинган дивидендлар + Заёмлардан олинган дивидендлар + Бошқа корхоналардан олинган дивидендлар + Бошқа фондлар + Валюта курсининг ўзгаришидан олинган фойда + Қимматбаҳо қоғозлардан олинган фойда + Ижарага беришдан олинган фойда.

4) Умумий хўжалик фаолиятдан олинган фойда = Асосий фаолиятдан олинган фойда ± Молиявий фаолиятдан олинган фойда ёки кўрилган зарар.

5) Солиқ тўлангунгача бўлган фойда = Умумий хўжалик фаолиятидан олинган фойда ± Кўтилмаган ҳодиса-воқсадан олинган фойда ёки кўрилган зарар.

6) Солиқ тўланадиган фойда = Солиқ тўлашгача фойда + (Бухгалтерия фойдаси ва солиқ тўланадиган фойда орасидаги доимий фарқ - Солиқ имтиёзлари).

7) Кўтилмаган, лекин айрим ҳоллар туфайли олинган фойда.

8) Соф фойда = Солиқ тўлашгача бўлган фойда – Тўланадиган солиқ ва тўловлар суммаси.

Солиқ оладиган базани аниқлаш учун кўйидаги шартли мисолдан фойдаланамиз, молиявий натижалар бўйича ҳисобот 2000 йил охирига:

1) Сотилган олинган тушум	100000 сўм
2) Сотилган маҳсулот таннархини ҳисоблаш	
а) материалларга қилинган тўғри харажат	30000 сўм
б) меҳнатга қилинган тўғри харажат	20000 сўм
в) қўшимча харажатлар	5000 сўм
3) Ялпи фойда	45000 сўм
4) Давр харажатлари	10000 сўм
5) Умумий хўжалик фаолиятидан олинган фойда	35000 сўм
6) Бошқа харажатлар:	
а) фойз тўлаш	5000 сўм
7) Валюта курсидан йўқотини	2000 сўм
2000 йил охирига солиқ ҳисоби	
8) Солиқ тўлашдан олдинги фойда	28000 (35000 - (5000 + 2000))
9) Солиқ тўланадиган фойдага қўшилладиган харажатлар:	
а) ижтимоий харажатлар	7000 сўм
б) белгиланган сметада ташқари хизмат сафарини харажатлари	5000 сўм
10) Солиқ тўлаш учун база	40000 (28000 + 7000 + 5000)
Молиявий харажатлар даражаси	40%
У ҳолда: тўланадиган солиқ суммаси	16000 сўм
У ҳолда: Соф фойда = 12000 (28000 - 16000).	

Солиқ ҳақидаги қонунга мувофиқ балансдаги фойдадан мажбурий тўловлар амалга оширилади.

Балансдаги фойдадан солиқ айириб ташлангач, соф фойда кўрсаткичи ҳосил бўлади.

Фойда кўрсаткичлари корхона иш фаолиятининг мутлоқ самарадорлик даражасини ифодалайди.

Ялпи фойда ҳажмига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- 1) Сотилган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши;
- 2) Сотилган маҳсулот таннархининг ўзгариши;
- 3) Сотилган маҳсулот баҳосининг ўзгариши;
- 4) Сотилган маҳсулот таркибининг ўзгариши.

Ялпи фойда ҳажмига бу омилларнинг таъсирини аниқлаш учун қуйидаги индекслардан фойдаланамиз:

$$I_{\text{умумий}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_1}{\sum q_0 p_0 - \sum q_0 c_0}; \quad I_{\text{таннарх}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_1}{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_0};$$

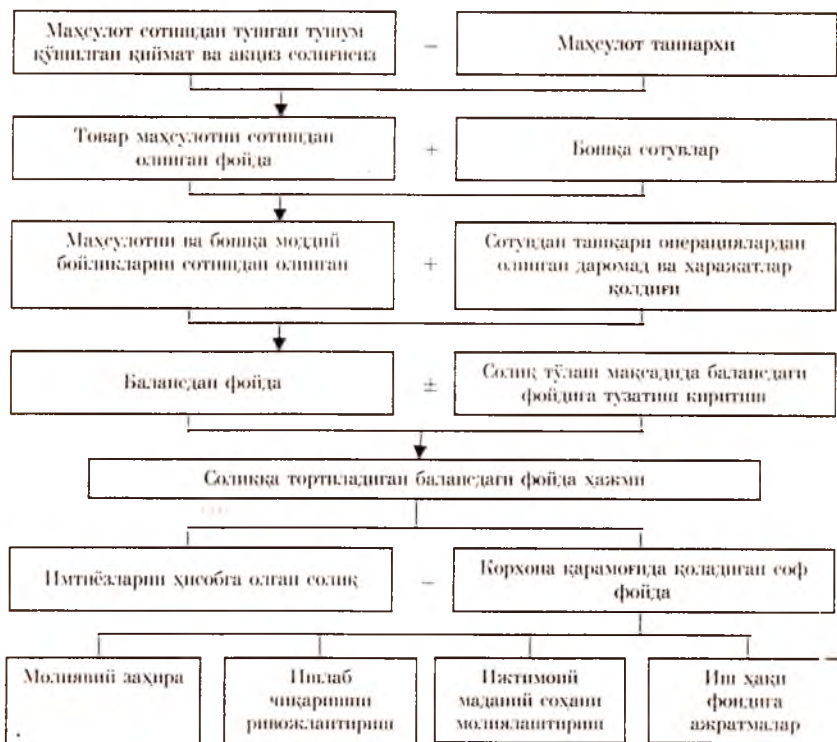
$$I_{\text{сотилган маҳ-т ҳажми}} = \frac{\sum q_1 c_0 \times R_0}{\sum q_0 p_0 - \sum q_0 c_0}; \quad I_{\text{баҳо}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_0}{\sum q_1 p_0 - \sum q_1 c_0};$$

$$I_{\text{ассортимент}} = \frac{\Sigma q_1 p_0 - \Sigma q_1 c_0}{\Sigma q_1 c_0 \times R_0};$$

$$I_{\text{умумий}} = I_{\text{сотилган мах-т хажми}} * I_{\text{таннарх}} * I_{\text{баҳо}} * I_{\text{ассортимент}}.$$

Бунда: $\Sigma q_1 c_0 \times R_0$ - базис давр рентабеллик даражасида жорий даврда сотилган маҳсулотдан олинган фойда.

Корхона фойдасини ташкил топиши ва ундан фойдаланиши схемаси

**Сотилган маҳсулотдан олинган ялпи фойда ҳажмига
таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш**

Кўрсаткичлар	Сумма	Ҳисоблаш усули	№
1	2	3	4
I. Маълумот манбалари			
1. Жорий даврда сотилган маҳсулот жорий давр баҳосида ($\sum q_1 p_1$)	800000		
2. Жорий даврда сотилган маҳсулот жорий давр таннархида ($\sum q_1 c_1$)	600000		
3. Жорий даврда сотилган маҳсулот базис давр баҳосида ($\sum q_1 p_0$)	70000		
4. Жорий даврда сотилган маҳсулот базис давр таннархида ($\sum q_1 c_0$)	66000		
5. Базис даврда сотилган маҳсулот базис давр баҳосида ($\sum q_0 p_0$)	50000		
6. Базис даврда сотилган маҳсулот базис давр таннархида ($\sum q_0 c_0$)		(50000-40000) / 40000	0,25 ёки 25 %
7. Базис давр рентабеллик даражаси (R_0)	40000		
II. Омиллар таъсирини ҳисоблаш			
а) Сотилган маҳсулот рентабеллиги даражасининг жорий даврда базис даврдагига нисбатан ўзгариши ((1-2) / (5-6))		(80000-60000) / (50000-40000)	Ўсиш +10 млн. с. ёки 200%
б) Сотилган маҳсулот ҳажми ўзгаришининг таъсири ((4*0,25) / (5-6))		(66000*0,25) / (50000-40000) = 8250 / 10000	+ 6500 минг сўм ёки 165%
в) Сотилган маҳсулот таннархи ўзгаришининг таъсири ((1-2) / (1-4))		(80000-60000) / (80000-66000) = 20000 / 14000	+ 6000 минг сўм ёки 143%
г) Сотилган маҳсулот баҳоси ўзгаришининг таъсири ((1-4) / (3-4))		(80000-66000) / (70000-66000) = 14000 / 4000	+ 1000 минг сўм ёки 350 %
д) Сотилган маҳсулот таркибининг ўзгариши ((3-4) / (5 * 0,25))		(70000-66000) / (66000 * 0,25) = 4000 / 16500	-12500 минг сўм ёки - 24%

Демак, сотилган маҳсулотдан олинган фойда 10 млн. сўмга ёки 200% га ортган.

Шу жумладан: + 6,5 + 6,0 + 10,0 - 12,5 = 10,0 млн.с. 10,0 = 10,0 ёки ((165/100) * (143/100) * (350/100) * (76/100)) * 100 = 200%
200,0% = 200,0%

9.4. Рентабеллик кўрсаткичлари

Молня статистикасида мутлоқ миқдор – фойда суммаси билан бир қаторда, нисбий миқдор – рентабеллик даражаси кўрсаткичи ҳам кенг қўлланилади. Бунда корхона фаолиятини ифодаловчи ҳар хил миқдор ва сифат кўрсаткичлари: маҳсулот ҳажми, меҳнат унумдорлиги, маҳсулот таннархи, фойда суммаси ва бошқалар муҷассамлашади.

1. Корхонанинг ҳамма активлари рентабеллиги:

$$PA = \text{Соф фойда} / A$$

A - корхона активларининг ўртача йиллик қиймати.

Корхонанинг ҳамма активлари рентабеллиги шу корхона активларига инвесторлар ва кредиторлар томонидан қўйилган ҳар бир сўм неча сўм фойда келтирганлигини ифодалайди.

2. Корхона хусусий капиталининг рентабеллиги:

$PXK = \text{Соф фойда} / XK$; XK - хусусий капиталнинг ўртача йиллик суммаси қиймати (устав капитали + қўшимча капитал + захира капитал + жамғарилган фойда).

Корхона хусусий капитали рентабеллиги хусусий мулк эгалари томонидан қўйилган хусусий капиталнинг ҳар бир сўми неча сўмлик соф фойда келтирганини ифодалайди.

3. Сотилган маҳсулот рентабеллиги:

$$CMP = \text{Ялпи фойда} / \text{Сотилган маҳсулот ҳажми ёки Соф фойда} / \text{Сотилган маҳсулот ҳажми}$$

Сотилган маҳсулот рентабеллиги ҳар бир сўмлик сотилган маҳсулот қанча ялпи ёки соф фойда келтирганини ифодалайди.

Олинган конкрет маҳсулот тури бўйича рентабеллик даражаси ҳам ашё баҳоси, маҳсулот сифати, меҳнат унумдорлиги даражаси, ишлаб чиқаришда сарфланган харажатларга боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги юқоридаги омиллардан ташқари ишлаб чиқариш потенциалдан фойдаланиш даражасига, носаноат фаолият натижаларига ҳам боғлиқ бўлади. Демак, сотилган маҳсулот даражаси кўрсаткичи умумий рентабеллик даражаси кўрсаткичини тўлдирди.

4. Ҳорий харажатлар рентабеллиги = Соф фойда / Ҳорий харажатлар суммаси, қилинган ҳар бир сўмлик харажатга қанча фойда олинганини ифодалайди.

5. 1 акциянинг рентабеллиги :

$P/A = \text{Соф фойда} / AKo$; AKo - муомалага чиқарилган акциялар миқдори.

1 акциянинг рентабеллиги компаниянинг муомаладаги ҳар бир акцияси қанча сўм соф фойда келтирганини ифодалайди.

Юқоридаги мисолимизда: 1) $PA = \text{Соф фойда} / \text{Активлар-}$

нинг ўртача йиллик қиймати = $12000 / 120000 = 0,1$ ёки 10%.

Демак, инвесторлар ва кредиторлар томонидан қўйилган ҳар бир сўм 10 тийиндан соф фойда келтирган.

2) $PXK = \text{Соф фойда} / \text{Хусусий капиталнинг ўртача йиллик қиймати} = 12000 / 70000 = 0,172$ ёки 17,2%. Демак, хусусий мулк эгалари тор/47200 қўйилган капиталнинг ҳар бир сўми 17,2 тийиндан соф фойда келтирган.

3) $СМР = \text{Соф фойда} / \text{Сотилган маҳсулот ҳажми} = 12000 / 100000 = 0,125$ ёки 12,5%.

Демак, ҳар сўмлик сотилган маҳсулот 12,5 тийин соф фойда келтирган.

4) $P/ЖХС = \text{Соф фойда} / ЖХС = 12000 / 55000 = 2,218$ ёки 21,8%.

Демак, ҳар бир сўмлик қилинган харажат 21,8 тийин соф фойда келтирган.

5) $P/A = \text{Соф фойда} / \text{Муомалага чиқарилган акциялар миқдори} = 12000 / 240000 = 0,05$ ёки 5,0.

Демак, корхона томонидан муомалага чиқарилган акцияларнинг ҳар бир сўми 5 тийиндан соф фойда келтирган.

Ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси тахлил фойда тахлили каби унга таъсир этувчи омиллар тахлили билан охирга етказилади. Масалан, маҳсулот рентабеллиги даражасига сотилган маҳсулот таннархи ва унинг баҳоси, корхона активлари рентабеллиги даражасига, оборот маблағларининг айланishi тезлиги ва маҳсулот рентабеллиги даражаси, ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги даражасига фонд талабчанлик даражаси, маҳсулот рентабеллиги таъсир кўрсатади. Корхонанинг жорий харажатлари рентабеллиги даражасига маҳсулот таннархи, баҳоси ва ассортиментининг ўзгариши таъсир этади.

$$I_{\text{умумий жорий харажат}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_1}{\sum q_1 c_1} \cdot \frac{\sum q_0 p_0 - \sum q_0 c_0}{\sum q_0 c_0}$$

Шу жумладан:

$$I_{\text{маҳсулот таннархи}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_1}{\sum q_1 c_1} \cdot \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_0}{\sum q_1 c_1}$$

$$I_{\text{баҳо}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_0}{\sum q_1 c_1} \cdot \frac{\sum q_1 p_0 - \sum q_1 c_0}{\sum q_1 c_1}$$

$$I_{\text{ассортимент}} = \frac{\sum q_1 p_0 - \sum q_1 c_0}{\sum q_1 c_1} \cdot \frac{\sum q_0 p_0 - \sum q_0 c_0}{\sum q_0 c_0}$$

$$I_{\text{умумий жорий харажат}} = I_{\text{маҳсулот таннархи}} \cdot I_{\text{баҳо}} \cdot I_{\text{ассортимент}}$$

Жорий харажатлар рентабеллигига таъсир этувчи омиллар таъсирини ҳисоблаш (минг сўм)

Кўрсаткичлар	Белги	Сумма
Жорий даврда сотилган маҳсулотга тушум	$\Sigma q_1 p_1$	800
Жорий даврда сотилган маҳсулот таннархи	$\Sigma q_1 c_1$	640
Базис даврда сотилган маҳсулотга тушум	$\Sigma q_0 p_0$	595
Базис даврда сотилган маҳсулот таннархи	$\Sigma q_0 c_0$	490
Жорий даврда сотилган маҳсулотга базис баҳоси бўлибча тушум	$\Sigma q_1 p_0$	680
Жорий даврда сотилган маҳсулотнинг базис давр таннархи	$\Sigma q_1 c_0$	560

У ҳолда, жорий харажатлар рентабеллиги индекси

$$I_{\text{жорий харажатлар рентабеллиги}} = \frac{800 - 640}{640} : \frac{595 - 490}{490} = (0,250 : 0,214) \cdot 100 = 116,7\%$$

Демак, жорий харажатлар рентабеллиги даражаси ЖД да БД га нисбатан 16,7 % га ортган.

Шу жумладан,

1) Маҳсулот таннархи ўзгариши ҳисобига:

$$\frac{800 - 640}{640} : \frac{800 - 560}{640} = (0,250 : 0,375) \cdot 100 = 66,6\%$$

Демак, жорий харажатлар ҳажмининг ортиши ҳисобига рентабеллик даражаси 33,4 % га камайган.

2) Сотилган маҳсулот баҳоси ўзгариши ҳисобига:

$$\frac{800 - 560}{640} : \frac{680 - 560}{640} = (0,375 : 0,187) \cdot 100 = 200\%$$

Демак, баҳонинг ортиши ҳисобига жорий харажатлар рентабеллиги даражаси 2 марта ортган.

3) Сотилган маҳсулот таркибининг ўзгариши ҳисобига:

$$\frac{680 - 560}{640} : \frac{595 - 490}{490} = (0,187 : 0,214) \cdot 100 = 87,6\%$$

Демак, сотилган маҳсулот таркибининг ўзгариши ҳисоби-га рентабеллик даражаси 12,4 % пасайган.

Демак, 2 та омил: маҳсулот таннархи ва сотилган маҳсулот таннархи рентабеллик даражасига салбий таъсир кўрсат-

ган ва фақат баҳонинг ортиши ҳисобига рентабеллик даражаси ортган.

$$(25-37.5) + (37.5-18.8) + (18.7-21.4) = -12.5 + 18.8 - 2.7 = +3.6\%$$
$$0.666 * 2.0 * 0.876 = 1.16 \text{ ёки } 116 \%$$

Корхона (ташкilot) ниинг молиявий томондан ишчан фаоллиги даражасини ифодалаш мақсадида куйидаги кўрсаткичлар аниқланади:

1) Капиталнинг умумий айланиш кўрсаткичи:

$$K_a = \frac{CT}{KK}$$

Бунда: СТ — маҳсулотни сотишдан тушган тушум;
КК — корхона капитали; асосий капитал, материал оборот маблағлари, номатериал активлар, муомала фонди.

Капиталнинг умумий айланиши корхона мулкининг доиравий айланишини тезлатиш натижасидагина эмас, балки жорий даврда капиталнинг нисбий камайиши ва инфляция натижасида баҳонинг ортиши натижасида ҳам ортиши мумкин.

Бу кўрсаткич корхона активига қўшилган ҳар бир сўм қанча маҳсулот сотишга имкон беришини ифодалайди.

2) Дебиторлик қарзининг айланиш даражаси:

$$DA = 365 : \frac{CT}{DK}$$

Бунда: 365 — йилдаги кунлар сони;

СТ — маҳсулотни сотишдан тушган тушум;

ДК — харидорнинг дебиторлик қарзи.

Бу кўрсаткич харидор корхонага дебиторлик қарзини тўлаш учун неча кун керак бўлишини ифодалайди.

3) Кредиторлик қарзининг айланиш даражаси:

$$KA = 365 : \frac{TH}{KK}$$

Бунда: 365 — йилдаги кунлар сони;

ТН — сотилган маҳсулот таннархи;

КК — корхонанинг кредиторлик қарзи.

Бу кўрсаткич корхона ўзининг кредиторлик қарзини тўлаш учун неча кун керак бўлишини ифодалайди.

4) Ишлаб чиқаришдаги материал захираларининг айланиши:

$$M3 = 365 : \frac{TH}{M3}$$

Буида: 365 -- йилдаги кунлар сони;

Тп -- маҳсулот таннархи;

МЗ -- материал захиралар ҳажми.

Бу кўрсаткич корхонанинг ўз материал захираларини ишлатиб юбориш учун неча кун керак бўлишини ифодалайди.

Юқорида баён этилган кўрсаткичлар менежерлар учун ҳам, инвесторлар учун ҳам муҳим ҳисобланади. Булар орасида энг муҳими капиталнинг умумий айланishi кўрсаткичи бўлиб, қолган кўрсаткичлар унга боғлиқ бўлади.

Корхона маблағларининг айланishi кўрсаткичлари:

1. Корхона барча активларининг айланishi:

$AA = \text{Сотилдан тушган тушум} / A$; A - активларининг ўртача йиллик қиймати.

Корхона активига қўйилган ҳар бир сўм неча сўмлик маҳсулот сотишга имкон беради?

2. Дебиторлик қарзи айланishi даражаси: $DA = 365 : \text{Сотилдан тушган тушум} / ДК$; $ДК$ - харидорларининг дебиторлик қарзи.

Харидорларининг дебиторлик қарзларини тўлаш учун неча кун кераклигини ифодалайди.

3. Кредиторлик қарзи айланishi даражаси: $DK = 365 : \text{Сотилган маҳсулот таннархи} / КК$; $КК$ - Корхонанинг жўнатувчиларга қарзи.

Корхонанинг қарзини жўнатувчиларга тўлаш учун неча кун кераклигини ифодалайди.

4. Ишлаб чиқаришнинг материал захиралари айланishi: $MZ = 365 : \text{Сотилган маҳсулот таннархи} / \text{Материал захиралар қиймати}$.

Материал захираларини ишлатиб юбориш учун неча кун керак бўлишини ифодалайди.

Юқоридаги кўрсаткичлар менежерлар учун ҳам, инвесторлар учун ҳам муҳим ҳисобланади. Булар орасида энг муҳими активларининг 1 - марта айланishi кўрсаткичи бўлиб, бошқалари унга боғлиқ бўлади. Масалан, бизнинг юқоридаги мисол тарзида келтирган корхонамизда:

1. Корхона активларининг айланishi: $AA = \text{Сотилдан тушган тушум} / \text{Активларининг ўртача йиллик қиймати} = 100000 / 120000 = 0,824$ ёки 82,4%. Демак, корхонанинг активига қўйилган ҳар бир сўм 82,4 тиини маҳсулот сотиш имконини беради.

2. Дебиторлик қарзининг айланishi даражаси: $DA = 365 : \text{Сотилдан тушган тушум} / \text{Харидорларининг дебиторлик қарзи} = 365 : 100000 / 350000 = 365 : 0,274 = 365 : 1 / 4 = 91$ кун. Демак, харидорларининг дебиторлик қарзини тўлаш учун 91 кун керак экан.

3. Кредиторлик қарзининг айланмиш даражаси: $ДК = 365 : \text{Сотилган маҳсулот таннархи} / \text{Корхонаниннг жўнатувчиларга қарзи} = 365 : 55000 / 150000 = 365 : 0,333 = 365 : 1 / 3 = 122$ кун.

Демак, корхонаниннг қарзини жўнатувчиларга тўлаш учун 122 кун керак экан .

4. Ишлаб чиқаришдаги материал захираларининг айланмиши: $МЗ = 365 : \text{Сотилган маҳсулот таннархи} / \text{Материал захираларини қиймати} = 365 : 55000 / 55000 = 365 : 1 = 365$ кун. Демак, корхонада 365 кунлик ёки 1 йиллик материал захиралари мавжуд экан.

9.5. Молиявий коэффициентлар

Корхонаниннг молиявий ҳолати, ишончлилиги, капитал қўйилмалари, акция сотиб олиш ишончлилиги, таваккалчилик даражаси ва ҳоказоларни аниқлаш мақсадида молиявий коэффициентлар ҳисобланади. Бунинг учун молиявий ҳисобот маълумотлари асос бўлади. Компанияларининг молиявий ҳисоботларига қўйишдагилар киради: компаниялар баланси ва зарарлар ҳақида ҳисобот, капитал ва пул маблағлари ҳақида ҳисоботлар. Молиявий таҳлил икки нуқтаи назардан қаралади:

1. Корхоналар эгалари томонидан;

2. Инвесторлар, банклар ва мамлакат бюджети томонидан.

Шулар асосида аниқланадиган барча молиявий коэффициентлар 3 гуруҳга бўлинади:

1. Корхоналарининг маблағларини тўлай олиш қобилиятини аниқловчи коэффициентлар корхоналарининг жорий молиявий ҳолати ва ишончлилик даражасини ифодалайди. Бу коэффициентлар корхоналарининг молиявий таваккалчилик даражасини аниқлаш учун ишлатилади.

2. Корхонаниннг жорий тўлай олиш қобилияти кўрсаткичи жорий тўловларининг активлари билан таъминланиши даражасини ифодалайди. Коэффициент = $\frac{\text{Жорий активлар суммаси}}{\text{Жорий тўловлар сўм}}$.

Унинг суратиға ҳамма пул маблағлари, дебиторлик қарзи, товар, материал бойликлар захиралари, махражга эса, кредиторлик қарзи, узоқ муддатли қарзлар киради.

Коэффициентлар бирдан катта бўлса, нормал, бирдан кичик бўлса ёмон, яъни қобилияти кучсиз ҳисобланади. Коэффициентларининг сурати билан махражи орасидаги айирма капиталнинг соф айланмиши деб аталади.

3. Тезкор активларининг ўринини қоплаш, коэффициентлар-тезкор активларга омборлардаги жорий материал захиралари киради.

Коэф. = Тезкор активлар суммаси / қисқа муддатли мажбуриятлар. Корхонанинг молиявий ҳолатини характерлашда хусусий капитал ва ёлланма капитал нисбати муҳим роль ўйнайди.

Бу кўрсаткичлар узоқ муддатли мажбуриятларнинг лозим бўлган активлар билан таъминланиш даражасини ифодалайди.

Корхона ўз капиталининг узоқ муддатли мажбуриятлар салмоғи:

Коэф. = Хусусий капитал суммаси / (узоқ муддатли мажбуриятлар суммаси + хусусий капитал суммаси).

Узоқ муддатли мажбуриятларга: жўнатувчилар кредитлари, банкларнинг узоқ муддатли кредитлари ва ҳ.к.лар киради. Капиталлаштириш коэффиценти = Муддатли қарзлар / (Муддатли қарзлар + хусусий капитал).

Муддатли қарзларга бир йилдан кам бўлмаган муддатга берилган қарзлар (жўнатувчилар кредити ва ҳ.к.) киради.

II. Самарадорлик коэффицентлари - ресурсларни ишлатиш самарадорлигини ифодалайди ва маблағларнинг ҳаракати устидан пазорат олиб боради:

1) Дебиторлик қарзини қайтарниш тезлиги = Йил охиридаги ҳамма дебиторлик қарзи / Кредитга сотиш ҳажми ёки 1 - кунлик ўртача нақдга сотиш.

2) Заҳираларни ўртача сақлаш даври йил охирида товар материал қолдиқлар суммаси / Икунда сотилган маҳсулот таннархи.

3) Заҳираларнинг айланиш коэф. = Барча сотилган маҳсулотлар таннархи / Товар материал бойликлар заҳираси (ўртача йиллик қиймат).

4) Белгиланган активларни қоплаш коэффиценти = Соф белгиланган активлар / Узоқ муддатли қарзлар харажатларни назорат қилиш мақсадида: 1) Бошқариш харажатлари системаси = Бошқариш харажатлари.

Сотиш ҳажми 2) Операцион харажатлар даражаси = Операцион харажатлар суммаси / Сотиш ҳажми.

III. Фойдалилик коэффиценти - Тижоат (бозор) самарадорлигини ифодалайди.

1) Сотиш рентабеллиги = Соффойда / Сотиш ҳажми;

2) Хусусий капитал фойдалилиги = Соф фойда / Хусусий капитал (акционер капитали + тақсимланмаган фойда).

3) Барча капитал фойдалилиги = Соф фойда / Активлар барчаси (жорий ва узоқ муддатли).

4) Баъзи активлар фойдалилиги = Соф фойда / Активлар барчаси.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон Республикаси Молия, Макроиқтисодиёт, Статистика вазирликлари ва Давлат солиқ кўмитаси томонидан ривожланган мамлакатлар бухгалтерия ҳисоби ва статистикаси чуқур ўрганиб чиқилди ва Ўзбекистонда Ҳамдўстлик мамлакатлари орасида биринчи бўлиб, қуйидаги қонун ва низомлар қабул қилинди:

1. Аудиторлик фаолияти бўйича қонун. 1992 йил 9 декабрь.

2. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи ҳақида низом, 1-илова, 1994 йил 26 март.

3. Корхоналарнинг молия-ҳўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлари режаси ҳақида низом. 2-илова 1994 йил 26 март.

4. Давлат статистикаси ҳақида қонун. 2002 йил 12 декабрь.

Ўша он андозаларига тўла жавоб берадиган юқоридаги меъёрий ҳужжатларга асосланиб, айни вақтда корхоналарнинг бухгалтерия ҳисоби, ҳўжалик фаолият таҳлили, ички ва ташқи аудит ва статистик ишлар олиб борилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш ва сотиш буйича харажатлар таркибини санаб беринг.
2. Амалиётда рентабеллик даражасининг қандай турлари қўлланилади?
3. Жорий харажатлар рентабеллигига таъсир этувчи омиллар таъсири қандай ҳисобланади?
4. Сотилган маҳсулотдан олинган ялпи фойда ҳажмига таъсир этувчи омиллар ҳақида нималарни биласиз?
5. Қорхона маблағларининг айланishi кўрсаткичлари ҳақида гапириб беринг.

Асосий адабиётлар

1. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. -М.: Статистика, 1991.
2. В.Е.Адамов, Статистика промышленности, Учебник. - М.: Финансы и статистика, 1987.
3. К.Хамдамов, У.Маҳмадалиев. Микроиқтисод асослари. -Т.: Уқитувчи, 1994.
4. Э.Эгамбердиев. Микроиқтисодиёт асослари. -Т.: Уқитувчи, 1995.
5. А.Ўлмасов, М.Шарифхўжаев. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Меҳнат, 1995.
6. Госкомпрогнозстат. Главный вычислительный центр. Узбекистан 1991-1995гг. Информационный справочник.
7. В.Ф.Максимова. Микроэкономика. Учебник. -М., 1996.
8. Малые предприятия. Учет, налоги и отчетность. -М.: ИНФРА. 1996.
9. Справочник директора предприятия. (Под ред. М.Г.Лапусты). -М.: ИНФРА. 1996.
10. Экономическая статистика. Учебник. Под ред. В.М.Проскурянова, М.Н.Фреймунд, М.Р. Этдельман. 3-е изд. - М.: Финансы и статистика, 1983.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Госкомпрогнозстат. Государственная программа перехода Республики Узбекистан на принятую в международной практике систему учета и статистики. Утверждена Каб. Мин. Республики, 14 сентября 1994 г. № 344.

2. Закон Республики Узбекистан: О земле, о собственности, об аренде. Новые законы Республики Узбекистан. Сборник нормативных актов. Вып. I, -Т.: Адолат, 1991.

3. Закон Республики Узбекистан: О банках и банковской деятельности, о разгосударствлении и приватизации. Новые законы Республики Узбекистан. Вып. 5, -Т., Там же 1993г.

4. Закон Республики Узбекистан: Об иностранных инвестициях, об образовании, о биржах и биржевой деятельности, о дехканском (фермерском) хозяйстве. Новые законы Республики Узбекистан. Вып. 6, -Т., Там же. 1994.

5. Финансовое законодательство Республики Узбекистан. Т. Т-10 1994-96гг.

6. Законодательство Республики Узбекистан о внешнеэкономической деятельности. -Т.: Шарк, 1995.

7. Таможенное законодательство Республики Узбекистан. -Т.: Шарк, 1995.

8. Создание и организация деятельности предприятий, сборник нормативных актов. -Т.: Шарк, 1995.

9. И.Каримов. Узбекистан: национальная независимость, экономика, политика, идеология. Том I, -Т.: Узбекистон, 1996.

10. И.Каримов. Наша цель: свободная и процветающая Родина, соч. Том II, -Т.: Узбекистон, 1996.

11. И.Каримов. По пути создания. Соч. Том III, -Т.: Узбекистон, 1996.

12. И.Каримов. Родина священная для каждого. Соч. Том III, -Т.: Узбекистон, 1996.

13. В.А. Чжен, Основы приватизаций. -Т.: Шарк, 1996.

14. И.Гатаулин. Справочник налогового инспектора. (Сборник нормативных документов). -Т., Издательство народного образования, 1995.

15. Питер Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Учебник. Перевод с нем. Издатель: Федеральное статистическое управление Германии, 1995.

16. В.М.Гальперин, С.М.Игнатъев, В.И.Моргунов. Микроэкономика. Том I, Санк-Петербург, Экономическая школа, 1994.

17. Экономика и статистика фирм. Учебное пособие. Под Ред. Проф. Ильеновой С.Д. -М.: Финансы и статистика, 1996.

18. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. -М.: Статистика, 1991.
19. В.Е.Адамов. Статистика промышленности. Учебник. -М.: Финансы и статистика, 1987.
20. К.Хамдамов, У.Махамадалиев. Микронқтисод асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1994.
21. Э.Эгамбердиев. Микронқтисодиёт асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1995.
22. А.Ўлмасов, М.Шарифхўжаев. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Мехнат, 1995.
23. Госкомпрогнозстат. Главный вычислительный центр. Узбекистан 1991-1995гг. Информационный справочник.
24. В.Ф.Максимова. Микроэкономика. Учебник. -М., 1996.
25. Малые предприятия. Учет, налоги и отчетность. -М.: ИНФРА, 1996.
26. Справочник директора предприятия. (Под ред. М.Г.Лапусты). -М.: ИНФРА, 1996.
27. Каримов И.А. 15 февраль 2000 йил. Олий Мақлисада сўзлаган нутқи.
28. Макронқтисодиёт ва Статистика Вазирлигидан олинган маълумотлар.
29. Экономика и статистика. -Т., 1999.
30. Зохидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. -Т., 1980.
31. Статистика сельского хозяйства. -М., 1990.
32. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. -М., 1990.
33. Гозулов А. Статистика сельского хозяйства. 1985.
34. Экономическая статистика. Учебник. Под рад. В.М.Проскурянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. -М.: Финансы и статистика, 1983.
35. Макроэкономическая статистика. Учебник. Под ред. Проф. Кулагиной Г.Д. М., Финансы и статистика.
36. М.М.Новиков, И.Е.Теслюк. Макроэкономическая статистика. Часть I и II. Учебное пособие, Минск, Изд. БГЭУ, 1996.
37. Госкомстат СНГ. Национальные счета в переходный период. -М., 1983.
38. М.Р. Ефимова, Е.Б. Петросова, В.Н.Румянцев. Общая теория статистики. Учебник, -М.: ИНФРА, 1996.
39. Институт Мировой Экономики и международных отношений. Экономическая статистика в период перехода России к рыночной модели хозяйствования. -М., 1992.
40. Теория статистики. Под. Ред. Проф. Р.А. Шмойловой. -М.: Финансы и статистика, 1996.

41. Е.Ф.Барисов. Экономическая теория. -М, 1996.
42. Г.И.Рузавин. Основы рыночной экономики. «Банки и биржи», Изд.объед. ЮНИТИ, 1996.
43. Мировая экономика и международные отношения. РАН. Экономическая статистика в период перехода России к рыночной модели хозяйствования. -М., 1992.
44. Экономическая статистика. Учебник. Под рад. В.М.Проскурянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. - М.:Финансы и статистика, 1983.
45. Статистика рынка товаров и услуг. Учебник. Под.ред. М.Беляевского. -М., Финансы и статистика, 1995.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I боб. «САНОАТ СТАТИСТИКАСИ»НИНГ ОБЪЕКТИ, ПРЕД- МЕТИ, МЕТОДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	6
1.1. «Саноат статикаси» ва унинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқаси.....	6
1.2. «Саноат статистикаси»нинг ўрганиш объекти.....	6
1.3. «Саноат статистикаси»да ҳисобот бирлиги ва қузатиш бир- ликлари.....	7
1.4. «Саноат статистикаси»нинг предмети ва усули.....	8
Қисқача хулосалар.....	10
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	10
Асосий адабиётлар	10
II боб. САНОАТ МАҲСУЛОТИ СТАТИСТИКАСИ.....	11
2.1. Саноат маҳсулоти ҳақида тушунча ва унинг тайёр бўлиши жараёни.....	11
2.2. Саноат маҳсулоти ҳажмини аниқлаш усуллари.....	12
2.3. Саноат маҳсулоти ҳажмини аниқловчи қиймат кўрсаткич- лари тизими.....	18
Қисқача хулосалар.....	19
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	20
Асосий адабиётлар	20
III боб. САНОАТ МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИ... ..	21
3.1. Корхона ходимларининг сони ва таркиби статистикаси... ..	21
3.2. Ишчи қучи ҳаракати статистикаси.....	22
3.3. Иш вақти баланси ва унинг статистикаси таҳлили.....	23
Қисқача хулосалар.....	26
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	26
Асосий адабиётлар	27
IV боб. САНОАТДА МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ СТАТИСТИ- КАСИ.....	28
4.1. Меҳнат унумдорлиги ва уни ўстириш омиллари.....	28
4.2. Меҳнат унумдорлигини аниқлаш усуллари.....	29
4.3. Меҳнат унумдорлиги индекслари.....	30
4.4. Меҳнат унумдорлиги ва иш вақти.....	35

Қисқача хулосалар.....	37
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	37
Асосий адабиётлар	37

V боб. АСОСИЙ ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ..... 38

5.1. Асосий фондлар ҳақида тушунча ва статистика вазифалари.....	38
5.2. Асосий фондларни таснифлаш.....	38
5.3. Асосий фондларни баҳолаш.....	39
5.4. Асосий фондлар эскириши, амортизация суммаси ва меъёри.....	40
5.5. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш.....	43
Қисқача хулосалар.....	47
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	47
Асосий адабиётлар	47

VI боб. АЙЛАНМА ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ..... 48

6.1. Айланма фондлар таркибини статистик ўрганиш.....	48
6.2. Айланма фонд ҳажмини ва айланишини ўрганиш.....	49
6.3. Бир бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш учун қилинган харажат.. ..	50
Қисқача хулосалар.....	54
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	54
Асосий адабиётлар	54

VII боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАШИНА ВА УСКУНАЛАР СТАТИСТИКАСИ..... 55

7.1. Ишлаб чиқариш ускуналари ва уларнинг таснифлари... ..	55
7.2. Ускуналарни ҳолати ва сонини характерловчи кўрсаткичлар.....	55
7.3. Ускуналардан фойдаланишни характерловчи сифат кўрсаткичлар тизими.....	57
Қисқача хулосалар.....	61
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	61
Асосий адабиётлар	61

VIII боб. ҚУВВАТЛИ МАШИНА ВА УСКУНАЛАР СТАТИСТИКАСИ..... 62

8.1. Ўзбекистон Республикаси энергетика хўжалиги ва бу соҳа-	
--	--

даги статистика вазифалари.....	62
8.2. Энергетик ускуналар классификацияси ва уларнинг йи- гиндисини аниқлаш.....	62
8.3. Энергетик баланслар.....	64
Қисқача хулосалар.....	66
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	66
Асосий адабиётлар	66

IX боб. МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ ВА МОЛНИЯВИЙ НАТИЖА КЎРСАТКИЧЛАРИ..... 67

9.1. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва статис- тиканинг ислоҳоти.....	67
9.2. Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби.....	68
9.3. Фойда кўрсаткичлари.....	74
9.4. Рентабельлик кўрсаткичлари.....	78
9.5. Молниявий коэффициентлар.....	83
Қисқача хулосалар.....	85
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	86
Асосий адабиётлар	86

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ..... 87

CONTENTS

Introduction.....	5
PART-I. The object, subject methods and tasks of the course industrial statistics.....	6
1.1.Industrial statistics and its relations with other subjects.....	6
1.2.Learning objects of industrial statistics.....	6
1.3.Reporting and measuring units of industrial statistics	7
1.4.The subject and methods of industrial statistics.....	8
Brief conclusions.....	10
Questions for discussion and control.....	10
Main literature.....	10
Part-II. Statistics of industrial products.....	11
2.1.Essence of industrial product and its preparation process.....	11
2.2. Types of determining the volume of industrial product.....	12
2.3.System of indicators for determining the volume of industrial product.....	18
Brief conclusions.....	19
Questions for discussion and control.....	20
Main literature.....	20
Part-III. The statistics of industrial labor resources.....	21
3.1. Number of firm's employees and their staff statistics.....	21
3.2. Labor movement statistics.....	22
3.3. Working time balance and its statistical analysis	23
Brief conclusions.....	26
Questions for discussion and control.....	26
Main literature.....	27
Part-IV. The statistics of labor efficiency in industry.....	28
4.1.Labor efficiency and the factors of developing it.....	28
4.2.Methods of determining the labor efficiency.....	29
4.3.Indexes of labor efficiency.....	30
4.4.Labor efficiency and working time.....	35
Brief conclusions.....	37
Questions for discussion and control.....	37
Main literature.....	37

Part-V. The statistics of main funds	38
5.1.Essence of main funds and tasks of statistics.....	38
5.2.Classification of main funds.....	38
5.3.Evaluation of main funds.....	39
5.4.Obsolete, amortization costs and norms of main funds	40
5.5.Re-production of main funds.....	43
Brief conclusions.....	47
Questions for discussion and control.....	47
Main literature.....	47
 Part VI. The statistics of circling funds	 48
6.1.Statistical study of the structure of circling funds	48
6.2.The study of volume and circling speed of funds.....	49
6.3.The cost spent for production of one unit product.....	50
Brief conclusions.....	54
Questions for discussion and control.....	54
Main literature.....	54
 Part-VII. The statistics of production of machines and equipment ...	 55
7.1.Production equipment and their classification.....	55
7.2.The indicators characterizing the conditions and number of equipment	55
7.3. Quality evaluating indicators of equipment utilization	57
Brief conclusions.....	61
Questions for discussion and control.....	61
Main literature.....	61
 Part-VIII. The statistics of vigorous machines and equipment	 62
8.1.Energetic economy of Republic of Uzbekistan and statistical tasks in this field.....	62
8.2.The classification of energetic equipment and determining their sum.....	62
8.3.Energetic balances	64
Brief conclusions.....	66
Questions for discussion and control.....	66
Main literature.....	66
 Part-IX. The cost price of product and indicators of financial results...	 67

9.1. Accounting and statistical reforms in the Republic of Uzbekistan...	67
9.2. Production and selling costs those included into production expenditure of a good	68
9.3. Profit indicators.....	74
9.4. Profitability indicators.....	78
9.5. Financial coefficients.....	83
Brief conclusions.....	85
Questions for discussion and control.....	86
Main literature.....	86
List of Bibliography.....	87

ХАМИДУЛЛА НАБИЕВ

САНОАТ СТАТИСТИКАСИ

Ўқув қўлланма

Нашр учун маъсул:

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси

Адабиёт жамғармаси директори

Қурбонмурод Жумаев

Мусаввир:

Акбарали Мамасолиев.

Мухаррир — З. Йўлдошев;

Техник муҳаррир — Ш.Тожиёв;

Мусахҳиҳ — Ҳ.Йўлдошев;

Компьютерда саҳифаловчи — Д.Иномов

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.1sue.uz

Электрон почта манзили: info@1sue.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босишга рухсат этилди 20.01.2004 й.

Қоғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.

Нашр босма тобоғи 6. Нусхаси 500.

Буюртма № 34

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёт¹¹.
700000, Тошкент, Ҳ-Неру,1.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
босмахонасида чон қилинди.

Тошкент шаҳри, Хадича Сулаймонова, 33-уй

НАБИЕВ *Хамидулла* *Набиевич* — «Статистика» кафедраси профессори, иқтисод фанлари доктори. *Ўзбекистон Республикасида* хизмат кўрсатган таълим ходими. *У 3 та* монография, *60 дан* ортиқ илмий мақола, *6 та* дарслик ва ўқув қўлланмалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «*Миллий ҳисоблар тизими асосида миллий иқтисодий интенсификаштиришни баҳолаш методологияси*».

